DE AMBACHTSKUNST IN HET OUDE LEEUWARDEN.

De plaats waar de stad Leeuwarden zou ontstaan was in de eerste eeuwen vóór en na het begin van onze jaartelling — de vroegste terpentijd — reeds vrij dicht bevolkt, zooals de terpen waarop de stad zou ontstaan en de vele, die in de onmiddellijke nabijheid liggen, of hebben gelegen nog kunnen bewijzen. De hieruit afkomstige Germaansche en Romeinsche beschavingsresten toonen aan, dat de toenmalige bewoners reeds in aanraking waren gekomen met de kunstnijverheidsvoorwerpen (bronzen beeldjes, terra sigillata en ander aardewerk) uit de cultuurcentra van het Romeinsche rijk. Dat deze in het Friesch Museum bewaarde, uit de terpen in onze provincie te voorschijn gekomen vondsten, wat Leeuwarden betreft, niet rijker zijn, zal een gevolg zijn van het feit, dat de belangrijkste dezer terpen, die in den Karolingischen tijd tot een hoogte van verscheidene meters en een omvang van meerdere hectaren zijn opgehoogd voor ons een gesloten boek zijn en zullen blijven omdat de stad zelf er op gebouwd is.
Dat dit feit te betreuren is kan ons blijken wanneer wij den schat van kunstnijverheids-voorwerpen afkomstig uit de, ter weerszijden van de Middelzee gelegen, terpen en tentoongesteld in de vitrines van de terpen-kamers in het Friesch Museum nagaan. Speciaal zullen ons daar, naast de vondsten van Romeinsche afkomst, de ceramiek der Angelsaksische immigranten en het vaatwerk van Frankische herkomst uit den tijd der Merovingische en Carolingische vorstenhuizen, de gouden en bronzen sieraden uit de 7e eeuw en later en de vele muntvondsten van Frankische en Engelsche herkomst treffen. [1])
Al deze terpvondsten zijn herinneringen aan de vóór- en vroegmiddeleeuwsche cultuurstroomingen, die hun invloed hebben doen gelden op de versiering van de voorwerpen, die de Friezen van oudsher voor hun dagelijksch gebruik noodig hadden en maakten, doch wijzen tevens op de levendige handelsbetrekkingen, die reeds toen tusschen Friesland en de omliggende landen hebben bestaan. Van bijzondere beteekenis zijn in de vroege middeleeuwen deze kultureele betrekkingen geweest tusschen Friesland eenerzijds en Engeland en Ierland anderzijds. Niet alleen door de krijgs- en veroveringstochten, die in den z.g.n. tijd der Volksverhuizing van hier uit of juister wellicht van Oost- en Noord- Friesland uit over onze provincie naar Engeland zijn gegaan doch niet minder door de

kultureele invloeden, die zijn medegekomen met de Christianiseeringsarbeid van de Angelsaksische zendelingen Willibrord, Bonifatius en Liudger in de 7e en 8e eeuw.
In deze eeuwen waren de Friesche kustbewoners van het Sincfal (Zwin) tot aan de Weser het zeevarend volk bij uitstek op de Noordzee, door Adam van Bremen de Friesche oceaan genoemd. De bloeitijd van dezen handel viel in den tijd van koning Radbod in de 6e en begin 7e eeuw. Ofschoon de stroop- en plundertochten der Vikingen in de 9e en 10e eeuwen dezen vroegen zeehandel der Friezen voor een goed deel hebben vernietigd, moeten wij toch aannemen, dat ze is blijven bestaan, waar wij hiervan in volgende eeuwen opnieuw sporen ontdekken. [2])

LEEUWARDEN—ZEEHAVEN.
De 12e, 13e en 14e eeuw.

Gunstig gelegen aan den Oostelijken oever van de diep in Friesland dringende zeearm de Middel-zee — het oude Boorndiep — ter plaatse waar de Ee, de Greuns en het Woudmanna-diep, de respectievelijk uit het Noorden, Zuiden en Oosten samenkomende waterloopen uitmondden, was deze plaats bij uitstek geschikt voor de zeevaart en het behoeft ons dan ook niet te verwonderen, dat de vroegste bewijzen van het bestaan van Leeuwarden op den overzeeschen handel betrekking hebben.

afb. 1. Leeuwarder muntjes, midden 11e eeuw.

Deze vroegste bewijzen zijn kleine zilveren muntjes, die hier zijn geslagen op last van de Brunonen, een in Brunswijk gevestigd gravengeslacht, dat van den Duitschen keizer zekere rechten op Friesland had verkregen.
Dat deze muntjes zijn gevonden langs de kusten van de Oostzee en aan de handelswegen, die van dien zeeboezem door Zuid- en Midden-Rusland naar het Oosten liepen, bewijst in welke richting deze oudst bekende handelsbetrekkingen gingen. De laatste van deze muntvondsten in 1933 gedaan bij het niet ver van Warschau gelegen Poolsche dorp Ludwiscze op den handelsweg van de Oostzee

naar Byzantium, omvatte niet minder dan 63 te Leeuwarden geslagen muntjes van Bruno III (1038—1057) (afb. 1) naast andere geslagen te Staveren, Bolsward, Dokkum en vele Nederlandsche, Duitsche en over bijna geheel Europa verspreide steden. Deze muntjes moeten tusschen 1060 en 1065 in den grond zijn geraakt [3]). De op deze muntjes voorkomende stadsnaam „LIUNVERT" treffen wij nog vrijwel onveranderd aan in de tegenwoordige Friesche benaming van onze stad „LIOUWERT" en onze muntjes zijn dan waarschijnlijk ook zoowel de oudst bekende, tot Leeuwarden in betrekking staande, kunstnijverheidsproducten als de oudste documenten van de toentertijd aldaar gesproken Friesche taal.

Het meest sprekende bewijs van het groote belang, dat deze vroege handelsbetrekkingen tusschen Noord- en West-Europa en het Oosten hebben gehad is wel de tien Meter hooge stadsmuur, die nog het oude Visby, de overslaghaven bij uitstek voor dezen handel van de zee- zoowel als van de landzijde omgeeft en het behoeft ons dan ook niet te verwonderen, dat op Gotland, het in de Oostzee gelegen eiland waarop Visby is gelegen een zeer groot deel van op een vroeger stadium van dezen Oosterschen handel betrekking hebbende muntschatten voor den dag zijn gekomen.

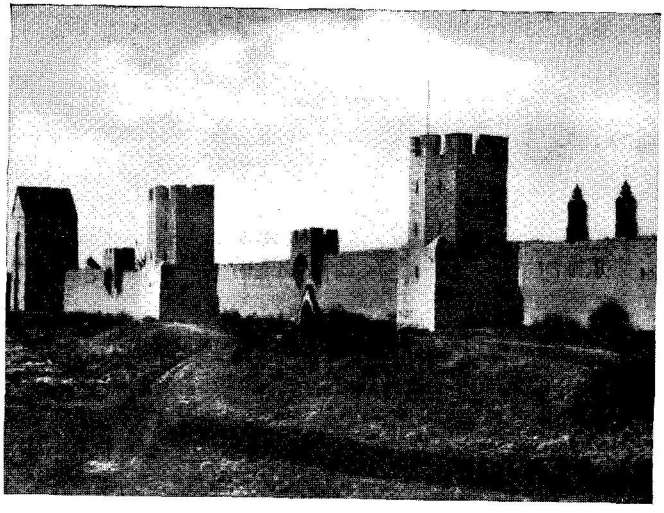

afb. 2. Stadsmuur van Visby 12e tot 14e eeuw.

De oudste toren in dezen stadsmuur dateert reeds uit de 11e eeuw, terwijl de eigenlijke muur in de 12e eeuw is opgetrokken en in de 13e en 14e eeuw is verhoogd en van meerdere torens voorzien. (afb. 2.).

Dat de kooplieden, die dezen handel hebben gedreven onder hunne muntwaarden ook te Leeuwarden geslagen muntjes in vrij aanzienlijke hoeveelheden gebruikten, wijst op een, mogelijk min of meer verwijderd, ver-

band van het oude eenvoudige toen waarschijnlijk nog niet of nauwelijks met een aarden wal omgeven zeehaventje Leeuwarden met den door alle eeuwen heen zoo buitengewoon belangrijken handel op het Oosten. [3a])
In de tweede helft van de veertiende eeuw is het echter reeds met de machtspositie van Visby gedaan en krijgen de aan de Oostzee gelegen Noord-Duitsche Hansesteden — waarvan Lubeck de belangrijkste en Wismar een van de kleinste is — den Oostzeehandel in handen.
Ook Leeuwarden als zeehavenstadje, aan de toen nog bevaarbare Middelzee, heeft in de 13e eeuw reeds aan dien handel deelgenomen en Leeuwarden wordt dan ook in de Hanse-archieven als één der met de Duitsche Hanse verbonden steden genoemd en wel in het jaar 1286 in verband met Wismar en omstreeks 1300 met Lubeck.
Deze laatste vermelding is voor ons van bijzonder belang omdat daarbij de Olderman, Consules en Burgers van Leeuwarden aan de kooplieden van de groote Hansestad Lubeck vrij verkeer in hunne haven verzekerden. Omstreeks 1300 moet de haven van Leeuwarden dus nog voor de zeeschepen uit Lubeck bereikbaar zijn geweest. [4])
Een tweede conclusie, die wij uit deze vermelding van Leeuwarden onder de met de Hanse bevriende steden in 1286 kunnen trekken is, dat deze plaats reeds eerder in deze, zoo niet reeds in de vorige eeuw, zijne rechten als stad zal hebben verkregen. Zouden wij dus in onze eeuw een jubileum van het bestaan van onze stad willen vieren dan zou het minstens naar aanleiding van een 700-jarig bestaan moeten zijn.
Over de maatschappelijke toestanden en de daarmee onmiddellijk samenhangende ambachtskunst in de twaalfde tot de veertiende eeuw, toen Leeuwarden nog zeehaven was, kunnen de archieven ons echter weinig of geen opheldering verschaffen.
Als oudste achivalische vermeldingen waaruit het bestaan van Leeuwarden kan worden bewezen worden o.a. genoemd die van de „VILLA LINTARWRDE" als een bezitting van het Klooster Fulda voorkomende in een later afschrift eener schenkingsacte uit de 8e eeuw en die van de Kerk van „LINVERT" uit het jaar 1149, waarbij de Abt van Corvey — aan den beschermheilige van welk klooster „Sint Vitus" de kerk van Oldehove was gewijd — spreekt over reeds vóór dien bestaande rechten van zijn klooster op die Kerk. Wij kunnen daaruit hoogstens het bestaan van een vestiging, waarschijnlijk een zeehaventje aan de Middelzee ter plaatse waar thans

Leeuwarden ligt omstreeks de 8e eeuw en het bestaan van een Sint Vituskerk te Oldehove, waarschijnlijk een uit tufsteen of uit baksteen opgetrokken kerk, in de 12e eeuw bewijzen. [4a])
Om eenig begrip van de hier in dien tijd bedreven ambachtskunsten te verkrijgen zullen wij naar een vergelijking met de toestanden in een stad waarmee Leeuwarden toen in maatschappelijk verkeer stond, moeten rondzien. 't Komt mij voor dat Wismar, waarmee Leeuwarden zooals hiervoor bleek reeds in 1286 als zeehaven in relatie was, ons dit voorbeeld kan verstrekken.
Wismar, dat tusschen 1222 en 1229 op eenigen afstand oostwaarts van Lubeck aan een bocht in de Oostzee werd gesticht, geeft ons in zijn eerste stadsboek, dat van vóór 1250 tot kort na 1300 loopt een vrij volledig beeld van de maatschappelijke toestanden en de ambachtskunst aldaar uit dien tijd. [4b])
Onder de beroepen, die noodig waren voor de instandhouding van het dagelijksch leven treffen wij aan: den becker (pistor), bruwere (braxator), bodeker (doleator i.e. tapper), scomaker (sutor), schrodere (sartor i.e. kleermaker of schoor), vleshhowere en knokenhower (carnifex), vogeler (auceps), visscher (piscator), timmerman (carpentarius), stenhouwer (lapicida i.e. steenhouwer of metzelaar) terwijl naast de badstovers (stuparii) ook een enkele arts (fisicus) genoemd wordt.
Zeer gespecialiseerd waren reeds de beroepen waaronder wij de ambachtskunstenaars moeten zoeken zooals de textiel-bewerkers w.o. de wever (textor en textrix, zoowel mannelijk als vrouwelijk dus), wullewevere (laneus textor), wantsnider (pannicidus, incisor panni), linewantsnidere (incisor linei panni), cambindere (ligator pectinum), witgerwer, terwijl tot deze groep ook gerekend kunnen worden de viltere en de pelser (pellifex) en de zeer speciale kunstnijveren in de kleeding- en lijfsieraden-bedrijven als de remensnider (currarius) gordeler (incisor cingulorum) en budeler (bursator). Niet minder in allerlei speciale beroepen verdeeld waren zij, die het metaal bewerkten. Naast den smith (faber grossus) treffen wij reeds aan den swertveger (gladiator), harnischmaker (armifaber), sluter (claviger), copperslagere (cuprifaber) en ketelbutere (refector caldariorum).
Ook de geel- en bronsgieters waren onderverdeeld in: glockengeter (fusor campanorum), kannegeter, (craterator) en gropengeter (qui fundit ollam), terwijl ook reeds de goltsmit (aurifaber) en daarnaast de monetarius (muntmeester) aanwezig waren.

De kooplieden vinden wij genoemd als : kremere of vri-kremer (mercator, institor), croghere (tabernarius i.e. marskramer), lynwancopere, soltman (venditor salis) en peredhecoper. Ook de gruttemekere en de herincwasscere zullen wel kooplui in deze speciale waren geweest zijn.
Onder de gebruikte scheepstypen treffen wij speciaal de kogge (coga, coggo, kokko) aan, het zeeschip (met hoogen voor- en achtersteven, dat blijkbaar door den Frieschen koopman voor het eerst in de vaart was gebracht), terwijl daarnaast gesproken wordt van „de snikka van de stad" waarmee blijkbaar de stadsboeier wordt bedoeld.
De potter (figulus) mag er misschien zijn pottenbakkersoven nog in de stad stoken doch de steenbakkerijen, (lateraria) waar de vele duizenden, deels geglazuurde en met figuren versierde, steenen benoodigd voor de nog bestaande domkerken „Bte.Marie et Sco Nicholao" gebakken werden, zijn zeker buiten de stad gelegen geweest.
Het stadsboek, dat alleen in den beginne in het Neder-Saksisch doch hoofdzakelijk in het Latijnsch werd opgesteld bevat voornamelijk zaken van privaat-recht (koopen-, verkoopen, verpandingen, verervingen, huwelijksvoorwaarden, testamenten, schulderkenningen, betalingen enz.) voorzoover ze ten overstaan van de Overheid werden bekrachtigd en tegen betaling van een cyns in het Stadsboek werden ingeschreven.
Wij zien er verder uit, dat het maatschappelijk leven reeds in een vrij ontwikkeld stadium verkeerde. Naast de stedelijke overheid — Burgemeesters, aangeduid als zij, die spreken „der Stades wort" (qui loquebantur verbum civitatis) en Raad (meest Consules genoemd) — en de Geestelijkheid treffen wij reeds aan verscheidene advocati, monetarii (muntmeesters), molendinarii (van stadswege aangestelde molenaars), een scriptor, een nuncius civitatis en een notarius civitatis. Ook de bespeler van het muziek-instrument der Middeleeuwen bij uitstek, de vedeler (viellator) vinden wij er vertegenwoordigd.
Natuurlijk geef ik gaarne toe, dat het reeds vrij ingewikkelde beeld, dat ons hier van de maatschappelijke toestanden en ambachtskunst in een der kleinere Duitsche Hansesteden in de tweede helft der 13e eeuw wordt gegeven niet zonder meer op Leeuwarden kan worden toegepast.
Daarvoor was de wijze van ontstaan van beide steden te verschillend.
Wismar, was evenals de andere Noord-Duitsche Hanse-steden in het begin van de dertiende eeuw gevestigd in een vijandige Slawische en toen nog Heidensche landstreek als een kolonie van Christelijke kooplieden uit Neder-

Saksen, Friesland, Westfalen, Holstein, Lauenburg en voor een geringer deel uit Holland en Vlaanderen.
Leeuwarden daarentegen was uit één of meer dorpsvestigingen in de eigen omgeving ontstaan als stichting van de reeds van ouds daar gevestigde bewoners, die niet alleen in koophandel doch ook voor een belangrijk deel hun bestaan vonden in landbouw en veeteelt.
Uit deze tegenstelling is zeker het verschil te verklaren, dat wij van oudsher binnen de wallen van Leeuwarden verscheidene boerenbedrijven aantroffen, die in Wismar een stad van kooplieden en hun aanhang natuurlijk ontbraken.
Een tweede niet minder groot verschil wordt verklaard door het feit, dat Wismar, in het laatst van de 13e eeuw zijn bloeiperiode als Hanse-stad tegemoet ging, terwijl Leeuwarden door de aanslibbing en verlanding van de Middelzee in de loop van de 14e eeuw en de algeheele afsluiting daarvan omstreeks dezen tijd, door de benoorden de stad dwars door het Nieuwland opgeworpen Tjessingadijk, reeds spoedig zijn belang als zeehaven zou verliezen.
Het Stadsboek van Wismar geeft dan ook zeker een van meer luxe getuigende specialiseering der nijverheids- en ambachtskunsten dan wij in Leeuwarden in dat tijdvak mogen verwachten.
Vooral is dit het geval met de ambachtslieden, die het metaal bewerkten (smeden en bronsgieters). Ook door ligging dichter bij de erts opleverende streken, zijn bij onze Oostelijke naburen deze kunsten eerder tot ontwikkeling gekomen en behoeft het ons dan ook niet te verwonderen, dat wij in de volgende eeuwen speciaal de bronsgieters, uit verschillende streken van Duitschland, zich in het toen bloeiende Leeuwarden zien vestigen.
En toch wanneer wij het beeld, dat het stadsboek van Wismar van de maatschappelijke toestanden en de ambachtskunst in de dertiende eeuw oplevert, vergelijken met het beeld, dat wij uit de Friesche Stadsboeken hierna voor de 15e eeuw, toen Leeuwarden een landstadje geworden was, konden geven, dan blijkt er zooveel overeenstemming, dat wij zeker het bovengeschetste beeld in het algemeen ook op Leeuwarden mogen toepassen.
Een buitengewone ontwikkeling en specialiseering troffen wij in het Hansestadje ook reeds aan bij de textielwerkers, de daarmee samenhangende kleedingbedrijven en den handel in de grondstoffen en voortbrengselen daarvan, wol, linnen, laken, vilt en pelswerken. Het blijkt, dat wij in deze vakken vooral met invoer uit Vlaanderen en Engeland en uitvoer naar de Scandinavische landen te maken hebben.

Ook hierbij kan aan den Frieschen koopman zeker een rol worden toegekend. Reeds ten tijde van Karel de Groote was de koopman uit Noord-Nederland, toen gewoonlijk de Friesche koopman genoemd, een bekende verschijning op de wereldmarkten van West-Europa en bevonden zich onder de hoofdproducten, die hij ten verkoop aanbood wollen stoffen bekend als Friesche lakens. Wij weten zelfs uit de registers van de bezittingen van het klooster Fulda, dat wollen weefsels op de Friesche hoeven gemaakt en vandaar geleverd werden, dit is dus in een tijd toen Staveren reeds bekendheid als handelsplaats begon te krijgen en er aan de Middelzee reeds een haventje lag bekend als de villa Lintarwrde.

Er is echter veel voor te zeggen, dat er onder de Friesche lakens, die de Friesche koopman verhandelde vooral in latere eeuwen vele waren van Angelsaksische of Vlaamsche herkomst. Waarschijnlijk wordt dit ook door het feit, dat de Friesche koopman van oudsher op Engeland voer en dat kooplui uit Staveren, Hindeloopen en andere Friesche Zuiderzee-havens reeds van 1224 af in de Engelsche havens vermeld worden. [5])

Bewijzen genoeg om voor de 13e eeuw te Leeuwarden ook de vervaardiging van of handel in de bovengenoemde textielvoortbrengselen te verwachten evengoed als te Wismar.

In het Stadsboek worden eenige Noord-Nederlandsche steden als Harderwic, Trajectum, Arnem, Gronig en een enkele maal een koopman als herkomstig uit Holland en uit Vlaanderen genoemd. De vrij talrijke Friezen worden, zonder nadere herkomstplaats aangeduid als „de Vrese of Friso" en zijn soms ook te herkennen aan hunne namen als Nanne of Nanno, Aede of Edo. De eerste Burgemeester, die in het Stadsboek genoemd wordt is zelfs een Radolf de Vrese. 't Komt mij hierbij voor, dat in dit 13e

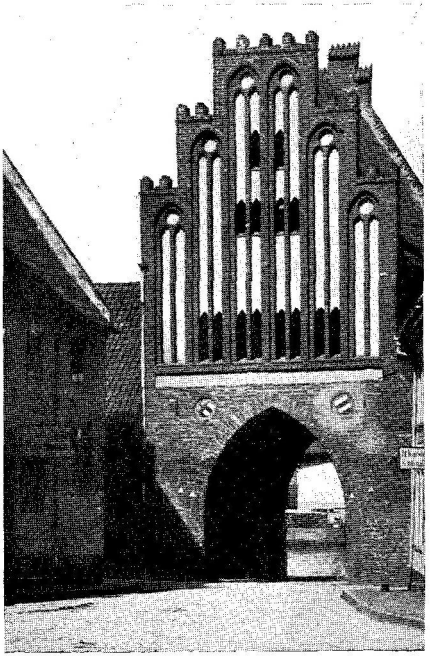

afb. 3. Havenpoort van Wismar, omstreeks 1450.

eeuwsche stadsboek van een Duitsche stad met Friesland het Kustland van de Zuiderzee of het Vlie tot aan de Weser bedoeld zal zijn.
Men zou nog als bezwaar tegen de vergelijking kunnen laten gelden het feit, dat in Wismar vele belangrijke bouwwerken, kerken, poorten, koopmanshuizen uit de 14e en 15e eeuw bewaard zijn gebleven, juweeltjes van de hoog ontwikkelde baksteenbouw met afwisseling van geprofileerde, geglazuurde en en relief bewerkte steenen. (afb. 3).
Inderdaad zijn de lotgevallen van de beide steden zeer verschillend geweest en heeft Leeuwarden in zijn bloeitijd en in latere eeuwen zijn bouwwerken van vóór en uit de 14e en 15e eeuw zoo goed als geheel zien verdwijnen, doch al zullen deze hier zeker eenvoudiger geweest zijn dan die te Wismar, toch waren er in Leeuwarden in dien tijd zeker reeds een viertal baksteen-kerken n.l. de Dominicaner kloosterkerk, uit het tweede kwart van de 13e eeuw, de bij den bouw van onze Oldehove in 1529 afgebroken St. Vituskerk uit de 12e of 13e eeuw, de kerk van Hoek uit de 13e of 14e eeuw en de kerk van Nijehove, waarschijnlijk uit denzelfden tijd.
Ongetwijfeld waren daarnaast ook reeds eenige openbare en particuliere steenhuizen „stinsen" aanwezig, al zal de meerderheid der huizen van de Leeuwarder burgers in dien tijd wel van hout zijn geweest.
De hooge Gothische gevel van baksteen, die achter de Waag heeft gestaan en die in het eind van de achttiende eeuw nog aanwezig was, zooals blijkt uit het schilderij van de Waag uit omstreeks 1800 (afb. 38, aan het slot van mijn artikel), enkele Gothische gevelfragmenten op teekeningen uit den topographischen atlas van Leeuwarden en de z.g.n. Gladde gevel, hoek Ossekop—Oosterstraat alhier (een zeer zeldzame Gothische, van geel en groen geglazuurde baksteen opgetrokken gevel uit omstreeks 1500), zijn helaas de eenige mij bekende herinneringen hieraan.
Dat echter de baksteenbouw en gevelversiering in geprofileerde, en relief versierde en deels geglazuurde baksteen in Friesland ook vóór 1300 reeds een merkwaardige hoogte had bereikt, kunnen niet alleen nog vele Friesche dorpskerken bewijzen, doch wordt ook bevestigd door de belangrijke fragmenten, die bij de afgraving van terpen, waarop onze 13e en 14e eeuwsche kloosters hebben gestaan, voor den dag zijn gekomen. (Vgl. afb. 8 en noot 13).
Ik hoop nog eens de gelegenheid te hebben de belangrijke stukken hiervan, die deels in het Friesch Museum, deels in mijn eigen verzameling bewaard worden in hun cultuur-historisch verband te kunnen beschrijven.

Wij komen hiermee echter tot de nog steeds niet afdoende opgeloste vraag: vanwaar de cultuurstrooming, die deze baksteenbouw tot zoo grooten bloei heeft gebracht is uitgegaan, en welke de eventueele wederzijdsche invloeden geweest zijn, die hierbij gewerkt hebben. Het zou ons echter zeker te ver op zijpaden voeren wanneer wij in dit artikel hierop verder ingingen. [5a])

Ofschoon het bestaan van handels-, schippers- en mogelijk ook van ambachtsgilden in dezen tijd niet uitgesloten behoeft te zijn, zijn hiervan toch geen speciale bewijzen voor ons bewaard gebleven. Wel zijn uit den Leeuwarder bodem een paar middeleeuwsche kunstnijverheidsproducten te voorschijn gekomen, die zeer zeker waard zijn er de aandacht op te vestigen. Ik heb hier het oog op een met typisch Romaansch ornament versierde ongeglazuurde kan van grijs steengoed op een diepte van pl.m. 5 Meter onder den bodem gevonden bij eene opgraving in 1880 ten behoeve van de fundamenten van het Nieuw Sint Anthony Gasthuis en een vloertegel van rood gebakken aarde, met een geïncrusteerde versiering in witte klei van een Madonnafiguur, te voorschijn gekomen uit het in de 13e eeuw hier gestichte Dominicanen- of Predikheeren Klooster, waarvan de kloostergang nog bewaard gebleven is in de Kosterij van de Groote Kerk, de oude kloosterkerk. [6])

afb. 4. Steengoed kan met Romaansch ornament, 12e à 13e eeuw.

Het is een open vraag of wij hier aan inheemsch werk of aan import hebben te denken. Wat de kan (afb. 4) betreft, zijn voor het vóór en het tegen motieven aan te voeren. De slanke vorm kan doen denken aan de 12e en 13e eeuwsche speciaal in Engeland gevonden „pitchers". Ofschoon de Friesche bodem (de terp te Ferwerd) kannen heeft te voorschijn gebracht, die ook wat techniek betreft dicht bij het Engelsche product staan, zou ik voor onze Romaansche kan uit Leeuwarden toch niet aan Engelsche herkomst willen denken omdat juist de techniek van beide ten eenen male verschillend is.

Het Noordfransche-Vlaamsche cultuurgebied heeft in deze eeuwen ook merkwaardig aardewerk voortgebracht, waarvan verwante stukken zijn gevonden in de Wieringermeer, zoowel als in Friesland. Ook tegen herkomst uit dit cultuurgebied gelden echter dezelfde technische bezwaren.
Blijft ten slotte over de Rijnstreek, dat voor ons land altijd zoo belangrijke pottenbakkerscentrum vanwaar naar hier zeker van de 15e eeuw af, misschien ook wel van vroeger, vaatwerk werd uitgevoerd. Zoolang echter van daar geen analoge vormen met een gelijksoortige grijsgrauwe scherf kunnen worden aangewezen, zou ik willen stemmen voor inlandsche, misschien Leeuwarder herkomst, te meer waar ook ander meer eenvoudig vroeg-middeleeuwsch vaatwerk van gelijke techniek uit den Frieschen bodem te voorschijn is gekomen, o.a. een dikbuikige kookpot op drie uitgeknepen pootjes afkomstig uit het klooster Thabor.
De in den Leeuwarder bodem gevonden ongeglazuurde steengoedkan dateerde ik, op grond van het Romaansche ornament, op omstreeks 1200.
De kan (afb. 5) volgens opgaaf afkomstig uit de terp te Ferwerd en door mij eenige jaren geleden verworven, die niet alleen wat haar vorm betreft, doch ook wat de gele scherf en de grove spaarzaam aangebrachte en met kopergroen gespikkelde glazuur aangaat, groote overeenkomst met de bovenomschreven Engelsche pitchers verraadt, kan worden gedateerd tusschen 1300 en 1400. Of hierbij aan import uit- of navolging van het buitenland moet worden gedacht zou ik niet durven beslissen. De pottenbakkerijen, die in de 15e eeuw in het centrum van Leeuwarden werkten [15]) en die hier zeker ook reeds eerder werkzaam waren en de pottenbakkerijen der Friesche kloosters uit de 13e en 14e eeuw waren m.i. wel in staat dergelijke producten te leveren.
De met loodglazuur overtrokken, uit de terp van het ten Noorden van en bij Leeuwarden gelegen dorpje Britsum te voorschijn gekomen kan van roode aarde, die wat de gracieuze

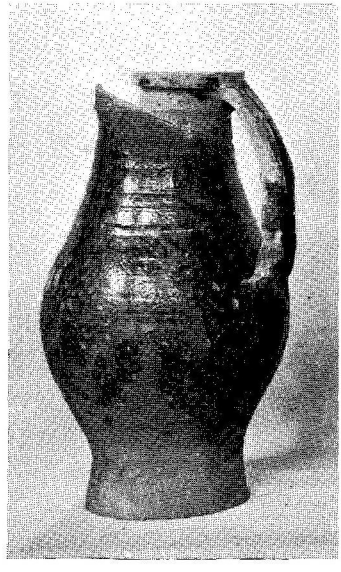

afb. 5. Aardewerk kan met primitief loodglazuur, 14e eeuw.

Gothische versiering betreft onze aandacht op Fransche invloed zou kunnen vestigen, zie ik aan voor een product van omstreeks 1400. Ook hier is de vraag of deze kan al of niet inheemsch werk is, moeilijk uit te maken. Technisch staat deze kan op één lijn met de te Leiden bewaarde kan, gevonden in de Wieringer Meer [7]) en soortgelijke fragmenten en relief versierd met afgevormde ronde schelpjes, bewaard in het Friesch Museum. Er zijn m.i. geen overwegende bezwaren tegen om ook deze vedelaars-kan als een inheemsch product te beschouwen. (afb. 6) Wat de tegel betreft kan ik op een buitengewoon sprekend vergelijkingsobject wijzen n.l. een geheel identieke aardewerk-tegel, te voorschijn gekomen bij en nog bewaard in de Sacristie van de Cathedraal te Brugge. Deze tegel is afgebeeld door J. H. von Hefner-Alteneck in deel III plaat 145 van zijn groot plaatwerk over oude kunstnijverheidsvoorwerpen. Hij dateert het voorwerp tusschen 1260 en 1300 een dateering, die ik ook voor den Leeuwarder tegel zou willen overnemen. De tegel zou dan nog zijn van vóór de verwoesting van het klooster door de Schieringers in 1392.

afb. 6. Aardewerk kan met Gotisch ornament (vedelaars), 15e eeuw.

Ik liet zoowel het eenigszins geschonden exemplaar uit Leeuwarden als een afbeelding van de tegel uit Brugge naast elkaar reproduceeren. (afb. 7).

Natuurlijk kan het pottenbakkersbedrijf in de eeuwen, gedurende welke Leeuwarden — in den loop van dezen tijd van stedelijke rechten voorzien — nog een zeehaventje was, niet het eenige bedrijf geweest zijn en zullen zeker de ambachten, die de edele en de onedele metalen „de meesters die metten hamer uit het vuur arbeidden" er evenzeer vertegenwoordigd geweest zijn.

't Is mij niet bekend, dat de Leeuwarder bodem vondsten hiervan heeft opgeleverd daar de met menschenfiguren versierde gordelklamp van brons gevonden bij de fundeering van een huis in de Koningstraat alhier, nog tot het Merovingische tijdvak moet worden gerekend [8]).

De tijd van de opkomst van Leeuwarden als zee-

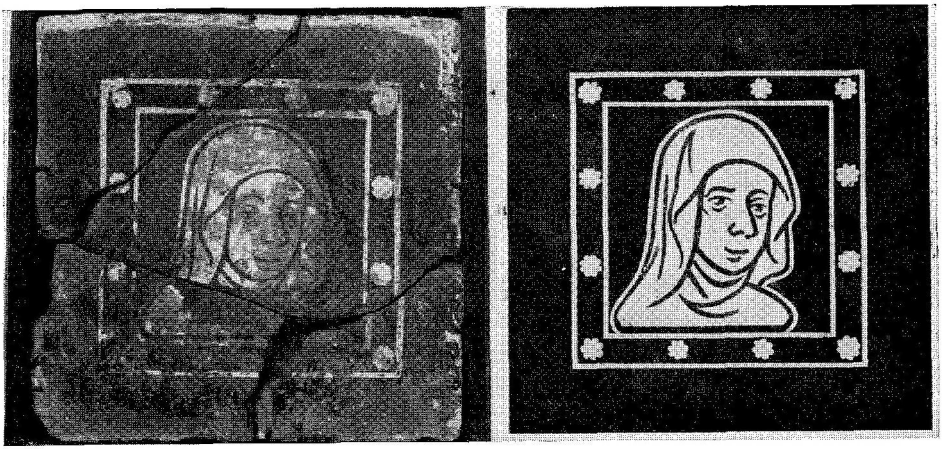

afb. 7. Klooster-tegels, links uit Leeuwarden, rechts uit Brugge, 1260 à 1300.

handelsplaats, de 12e en 13e eeuw was de tijd, dat onze provincie een levendig contact verkreeg met buitenlandsche cultuurstroomingen speciaal door de kloosters, die toen hun tijd van opgang en opbloei hier beleefden [9]). Vele in het Friesch Museum bewaarde kunstnijverheidsproducten uit dezen tijd (bronzen aquamanile en kandelaars, kloostertegels en bouwfragmenten) leggen hier getuigenis van af. Als een waardige vertegenwoordiger van deze vroege kloosterbeschaving kan ik hier een aan de 13e eeuw toe te schrijven versierde baksteen afbeelden (afb. 8), die gevonden is in de fundamenten van het dicht bij de uitmonding van de Middelzee gelegen klooster Mariëngaarde. Monseigneur Dr. P. S. M. van Gils veronderstelt, dat de in den steen gesneden figuur een afbeelding is van den Heiligen Norbertus, stichter van de Praemonstratenser Orde en Aartsbisschop van Maagdenburg. Het pallium, dat de Heilige langs de schou-

afb. 8. Baksteen w.i. de figuur v. d. H. Norbertus is uitgesneden, 13e eeuw.

afb. 9 Romaansche bronzen kandelaar uit een Hildesheimer werkplaats, omstreeks 1200.

ders en voor de borst draagt kan als bewijs hiervoor worden aangevoerd [10]).

Als voorbeeld van de bronskunst uit dezen tijd kan ik hier een kandelaar afbeelden, voor eenige jaren door mij verworven uit een tot nog toe onbekende Friesche bodemvondst. Het is een met diepgroene edel-patina overtrokken Romaansche bronzen kandelaar voorstellende een schildpadachtig gedrocht, dat een kaarshouder in den bek draagt. Drie salamanders kruipen bij den vetvanger op, terwijl een slank naakt figuurtje op den rug van het monster knielend zich bij den vetvanger opricht (afb. 9).

Toen ik het voorwerp verwierf was de pin, waarop de kaars geplaatst werd en die verloren gegaan was vervangen door een los op den vetvanger geplaatsten kaarshouder van Gothisch model.

Soortgelijke fantastische kandelaars worden gevonden in Frankrijk, zoowel als in West-Duitschland. Het ligt m.i. voor de hand aan import uit Bourgondië of uit de Rijnstreek te denken, daar hier de moeder-kloosters gevestigd waren, die grooten invloed op de Friesche kloosters uitoefenden.

Deze drakenkandelaars, aquamaniles enz. zijn naar was-vormen gegoten z.g.n. „à cire perdue". In Duitschland was een centrum van deze industrie in Hildesheim.

Le Père Ch. Cahier beeldt in zijn Nouveaux mélanges d'Archéologie-Decoration d'églises (1875) verscheidene af w.o. één (bl. 191) uit de collectie van Monseigneur Müller, Bisschop van Münster, een treffende overeenkomst heeft met mijn exemplaar. Algemeen worden deze drakenkandelaars toe-

geschreven aan de 12e of begin 13e eeuw (Vgl. Pantheon Augs. 1930 bladz. 363 en Zeitschrift für bildende kunst 1926/7. bl. 3).
Ook Viollet-Le-Duc beeldt in zijn Dictionnaire du mobilier français (1874). Deel II bl. 53 een kandelaar met soortgelijke draak, menschenfiguur en vetvanger in den vorm van een bloemkelk af en schrijft die op stylistische gronden toe aan de laatste jaren van de 11e eeuw, welke dateering echter blijkbaar te vroeg is [11]).
Al kan hier dus zeker niet aan een kunstproduct van Friesche, laat staan van Leeuwarder makelij gedacht worden, toch meen ik, dat dit buitengewoon fraaie en bijzondere voorwerp hier een plaatsje mag vinden omdat het zich van de 12e of 13e eeuw af reeds op Frieschen bodem zal hebben bevonden en de kunstnijveren, die in of voor de kloosters werkten, er bezieling in hebben kunnen vinden.

LEEUWARDEN—LANDSTADJE.
De 15e en 16e eeuw.

In de loop van de 14e eeuw kreeg de stad een geheel ander karakter. De Leeuwarder handelsbetrekkingen over zee gingen te niet of verplaatsten zich naar den Frieschen Zuid-Westhoek, waar Staveren reeds vóór Leeuwarden een meer belangrijke plaats in den overzeeschen handel innam. Wij zien dan ook in de veertiende eeuw en later in de Hanse-archieven wel Staveren, Hindeloopen en andere Friesche stadjes genoemd, doch Leeuwarden niet meer. Leeuwarden was een landstadje geworden, dat van dien tijd af zijn belang zou ontleenen aan de centrale ligging voor een groot deel van Friesland, een belang, dat de stad tot in onzen tijd heeft behouden [12]).
In het begin van de 15e eeuw zien wij de stad zich op verschillende wijzen in deze richting ontplooien en de stadsuitbreiding van 1435 is zeker het belangrijke evenement in deze ontwikkeling geweest.
Deze stadsuitbreiding en ontwikkeling had een kans kunnen geven tot een grootere ontplooiïng ook der kunstambachten. Ik meen echter, dat dit in den eersten tijd althans nog niet het geval is geweest omdat Friesland zich toen met de uiterste krachtsinspanning moest verdedigen tegen de veroveringstochten van de Hollandsche graven en bovendien inwendig verscheurd werd door de voortdurende strijd tusschen de Schieringers en Vetkoopers.

Deze omstreeks 1350 van de kloosterbewoners uitgegane binnenlandsche krijg vernietigde aldra voor een goed deel de in de vorige eeuw opgekomen kloosterbeschaving, die zooals wij vroeger aantoonden [13]) zulke belangrijke buitenlandsche cultuur-stroomingen naar ons afgelegen gewest had weten te trekken. Overgegaan op de democratische en aristocratische partijen in de Friesche samenleving moet de anarchie, die hiervan gedurende de geheele 15e eeuw in Friesland het gevolg is geweest fnuikend op het kunstambacht, de luxe in het leven, ingewerkt hebben.
Duidelijk valt dit te constateeren in de Stadtboeken van de verschillende Friesche steden [14])
De artikelen van die Stedelijke Wetboeken geven ons een aardigen kijk op de maatschappelijke toestanden in Leeuwarden en de andere Friesche landstadjes in de 15e eeuw.
Het leven was er eenvoudig, vele boerenbedrijven (veehouderij, vlasbewerking) werden in de stad zelf uitgeoefend. De meeste huizen waren van hout met riet gedekt, de wallen van de grachten in en om de stad grootendeels onbeschoeid. Ieder burger onderhield de straat en de wal voor zijn eigen huis. Bepalingen omtrent woningbouw, welstand, reiniging en brandgevaar waren reeds vrij talrijk doch wijzen meest op zeer primitieve toestanden.
Doordat pottenbakkerijen en andere gevaarlijke bedrijven in de stad zelf werden uitgeoefend ontstonden dikwijls groote stadsbranden. In 1483 ontstond een dergelijke brand doordat in een pottenbakkerij bij de Korfmakerspijp midden in de stad dus, brand ontstond. Niet minder dan 200 huizen verbrandden hierbij [15]).
Alleen de bedrijven, die noodig waren voor de instandhouding van het dagelijksche leven, treft men aan als: backers, brouwers, wijntappers, schoen- en kleermakers (schroors) vleyschhouwers, timmerlieden, metzelaars, kupers, barbiers blijkens een andere naam „bloedleters" dus ook beoefenaars der geneeskunde.
Verschillende dezer ambachten waren al tot gilden vereenigd als het pelsers-gilde, het marsersgilde, het smedengilde, enz. De grenzen van deze gilden waren niet eng en dikwijls vrij willekeurig getrokken. In het pelsersgilde waren niet alleen de pels-bewerkers, doch ook de schoenmakers opgenomen, in het smeden-gilde waren opgenomen de grofsmeden, hoefslagers, slotelmaickers doch ook de goudsmeden, coperslaghers en „alle

die gheen, die mitten hammer uten vier nije werck maken." Over wat deze kunstnijveren maakten wordt weinig gezegd al zullen „de harnasche ende geweer", dit zijn de pieken, zwaarden, dolken enz., waarvan ieder burger voorzien moest zijn, „de lanteernen en hoerns", die zij bij de verplichte nachtwaeck mee moesten brengen, „de seynen en het gereedschap", dat de boer uit de omgeving kwam koopen, „de messen en spikeren" voor zijn mede-burgers gemaakt, wel eigen handwerk zijn geweest.
De eenige zaken van weelde, die ik vermeld vond waren door de kooplieden uit het buitenland ingevoerd als: „zijdewerck ende zijde laeckenen, lawtertijn, karmesyn ende flauwiel, dubbelt en inckel zijden satijn" en andere kleedingstoffen, afkomstig uit Brugge, Doornick en Armentières.
De dagelijksche drank het bier moest getapt worden „in tynnen kannen, die gepegelt waren en het stadtmerck moesten dragen" en werd deels in de stad gebrouwen, deels van buiten o.a. Haarlem en Hamburg ingevoerd.
Tusschen de door de wijntappers geïmporteerde wijnen werd een scherpe scheiding gemaakt. Zij, die Rijnsche wijnen uyttappen mogen niet tegelijkertijd „Westersche Poytouwen (uit Poitiers?) oft andere lichte vette Franchoise off Hungaersche wijnen vercopen."
Ook het sout was een belangrijk import-artikel. De hoofdzakelijke handel werd in ons landstadje echter gedreven in wat de lantman uit de omgeving deels op weeck- en jaarmarkten in de stad bracht en ook verplicht was in de stad te verkoopen uitsluitend of bij voorkeur aan de stadsburgers.
Een geheele optelling van wat het Friesche platteland toen voortbracht vinden wij vermeld. „Butter, die bij de ton, keesen, die bij het pond werden verkocht, speck ende vleysch, visschen ende vogelen als swanen, gansen en hoenren, eyeren, terwe off rogge, garste ende allerleye zaet (op een andere plaats aangeduid als not), peren, appelen, sypels, noten ende jaerkoeken, calffellen, pinckefellen, huyden ende voorts andere gueden noempt ende onbenoemt".
Natuurlijk had de stad toen reeds naast een waag een veemarkt waar schapen ende verckenen, peerden, horssen, ossen ende koeyen, sampt andere jonge beesten verhandeld werden, vischbanken waar naast zeevisch, mosselen, sallem, ijsselbraesem, ael en andere meervisch te koop was en een vleyschhuis, de voorlooper van een inrichting, die wij tegenwoordig met het vreemde woord abattoir gelieven aan te duiden.
Hiernaast verkocht de stadsburger ook zijn handelswaar „op syn venster".

Onwillekeurig komen ons bij het lezen van deze uitdrukking de geestige middeleeuwsche stadsgezichten voor oogen, waarbij, door het neerklappen der onderluiken, uitstallingen voor de vensters ontstonden.
Onder de vreemdelingen, die de markten te Leeuwarden en de andere Friesche landstadjes bezochten worden speciaal genoemd: Vlaminghe, Brabanders, Hollanders, Ghelrelanders, Stichterslude, Sassen en Westphalinghe in tegenstelling met Staveren waar bovendien nog sprake is van Fransoysen, Engelschen ende Scotten, terwijl op een enkele plaats gesproken wordt van „dije Schipmans ende Coepmans dye buten dunen (dus op de Noordzee) varen.
In de haven van Staveren worden in de 15e eeuw o.m. de Dantziger en Hamburger schepen genoemd, doch in de Leeuwarder grachten vinden wij in die eeuwen naast de landt- ende marcktschepen, waaronder speciaal de evers, alleen maar de Rijnschepen genoemd.
De artikelen over Burgerlijk en Strafrecht in de stadsboeken opgenomen, werden door de Stedelijke Overheid toegepast. Andere bepalingen moesten dienen om eenige scheiding te maken tusschen de rechten van deze laatste en die van de Geestelijkheid, waarbij wij speciaal aantreffen artikelen, die de last van bedelmonniken ondervonden moesten beperken.
Voor de opvoeding van de jeugd was de Schoelmeister aangewezen waarvan er blijkbaar niet meer waren dan in elke parochie één, dus in Leeuwarden in de 15e eeuw mogelijk niet meer dan drie.
De beoefenaars der muziek, die waarschijnlijk in éénzelfde straat „de Speelmanstraat" bijeenwoonden, stonden blijkbaar niet in een al te beste roep daar de pijpers ende ander speellieden in één adem genoemd worden met „ruters ende rovers of ander eerlose luyden". Ook hier merken wij dat de stadsrechten uit het begin van den nieuwen tijd nog grootendeels gebaseerd zijn op laat-middeleeuwsche toestanden. In de middeleeeuwsche teksten toch vinden wij de minnestreels, de voorgangers der speelluiden, in de 13e eeuw geregeld in één verband genoemd met goochelaars en andere vagabondeerende kunstenmakers.
Kortom op soortgelijke wijze als Dr. Buitenrust Hettema en Mr. H. Telting uit de stedelijke rekeningen van Deventer de beschrijving van een Nederlandsche stad in de 14e eeuw konden geven, kan uit de Stadboeken der Friesche steden de samenleving in Leeuwarden en de andere Friesche steden in de 15e eeuw worden geschetst.

Hoe ijverig ik de wetsartikelen dezer stadtboecken echter ook heb doorzocht toch heb ik daarin buiten de voormelde import van kleedingstoffen uit Vlaanderen geen enkele aanwijzing van luxe of kunstzinnigheid kunnen aantreffen.
Want het feit, dat slechts één enkele maal een goudsmid genoemd wordt kan nauwelijks als zoodanig worden opgevat. Was toch de goudsmid in de Middeleeuwen ook niet speciaal de man bij wien in tijden van oorlog en strijd de gouden en zilveren voorwerpen werden ingeruild en versmolten? In het begin van de 16e eeuw toen er weer van een centraal gezag in Friesland sprake was en Leeuwarden tot zetel van dat gezag werd gekozen zullen de economische toestanden hier gaandeweg beter zijn geworden. Het zou echter nog geruimen tijd duren voor wij van een aanmerkelijke opbloei van de kunstambachten kunnen spreken zooals duidelijk valt te constateeren in het register van den aanbreng uit 1511 waar naast de vele andere ambachtslieden nog maar weinige kunstnijveren worden genoemd. Onder die kunstnijveren, waarvan wij in de Stadtboeken nog geen sporen aantroffen, kunnen speciaal genoemd worden verscheidene kistenmakers, dit zijn schrijnwerkers, holtsnijders, glaesmaeckers, textielbewerkers als: wevers, weefsters, sydenstickers en dekennaisters, eenige bokebinders, twee malers en één beeldesnider.
Ook treffen wij in 1511 al meerdere goudsmeden aan en was er toen reeds een goudkamer de zetel van een goudsmidsgilde waaraan Jan van de Gouwkamer [16]), die in Kempema Espel woonde blijkbaar verbonden was.
Toch was zeker ook het leven van de burgers en het aanzien van de stad in het begin van de 16e eeuw nog zeer eenvoudig. De patriciers Tyard Buurmania, Frans Mennama en Peter Kamminghen treffen wij in 1511 niet alleen als landeigenaren, doch evenals de goudsmeden en andere ambachtslieden ook als landgebruikers, nu eens van wei- dan weer van bouwland, aan. De stad zelf moet in deze jaren van de Saksische overheersching ook veel geleden hebben zooals uit de vele aaneengesloten afgebrande complexen huizen in de verschillende wijken kan blijken. Friesland moest nog een eeuw van woeling en strijd doormaken vóór een periode van bloei voor de kunstnijveren een kans tot rijkere ontplooiïng kon geven. De aan de overheersching van Karel de vijfde voorafgaande strijd en plundertochten, de onder dezen en zijn zoon Philips de tweede heerschende godsdienststrijd met de zoo betreurenswaardige beeldenstorm zouden eerst nog,

afb. 10. Beeldhouwwerk uit de kerk van Oldehove, eind 15e eeuw.

als vernietigende factoren voor alles wat kunst en kunstnijverheid was, overwonnen moeten worden. Dat uit deze eeuwen weinig tilbare voorwerpen van kunstnijverheid voor ons bewaard zijn gebleven behoeft ons dan ook niet te verwonderen.
Vergeleken zelfs bij wat ons hiervan uit vroegere eeuwen bewaard is gebleven is dit luttel, zoodat er zelfs in het Friesch Museum nauwelijks een enkel stuk is aan te wijzen, dat wij als Leeuwarder of met Leeuwarden verband houdende kunstnijverheid kunnen beschouwen.
Wij beelden hier af een groepje voorstellende Jezus door de krijgsknechten, op last van Pilatus, aan het volk vertoond, volgens overlevering afkomstig uit de Kerk van Oldehove. 't Is een eenvoudig stukje beeldhouwwerk in hout uit het derde kwart van de 15e eeuw, dat zeer wel van een Leeuwarder beeldesnider afkomstig kan zijn. (afb. 10).
Een ander gebeeldhouwd groepje, dat ik in den Leeuwarder antiekhandel verwierf en dat volgens overlevering afkomstig was uit de Pastorie van een R.K. Parochie uit de omgeving van onze stad zou ik omstreeks 1500 willen dateeren. Het is een fragment van een kruisigingsgroep en stelt Maria Magdalena voor zooals ze weeklagend aan den voet van het kruis is neergezegen. Aan de achterzijde is de plaats nog zichtbaar waar het kruis bevestigd is geweest. Maria Magdalena is in de dracht eener rijke patricische dame gekleed met een zwaar gouden ketting om den hals, voor haar staat de zalfpot. De grafheuvel stelt een rots voor met vele spleten waaruit ongedierte te voorschijn kruipt. De menschenschedel en de doodsbeenderen herinneren aan de oude overlevering, dat de kruisheuvel de begraafplaats van Adam zou zijn geweest. (afb. 11).
Dat er echter in dezen tijd in Friesland ook werken van meer beteekenis zijn gemaakt bewijzen o.a. de Gothische koorbanken uit de Minderbroeders-

kerk te Bolsward, die nog in het als Museum ingerichte koor van de Martini kerk aldaar bewaard worden [17]).
Niet zonder een bedoeling sprak ik over de vernietiging van de „tilbare have" want juist uit deze eeuw waarin de Renaissance hare blijde inkomst ook in de Nederlanden deed kan worden gewezen op een groep van kunstnijverheidsvoorwerpen, die van de kunstzinnigheid ook in onze afgelegen provincie een hoogen dunk geeft.
Ik bedoel de gebeeldhouwde grafzerken, waarmee nog zoo menige dorpskerk [18]) in Friesland gesierd is. Pater Ligtenberg schreef over deze grafzerken uit de 16e eeuw een interessant artikel [19]) en noemt verscheidene meesters, die deze kunstwerken maakten. Van deze meesters is ons weinig anders bekend dan wat hunne kunstwerken ons van hen weten te vertellen.
De schrijver wijst op de merkwaardige stijlverandering, die bij deze kunstnijveren is op te merken. In het tweede kwart van de 16e eeuw hebben deze steenhouwers hunne voorbeelden gezocht uit de ornamentprenten of andere voorbeelden der Italiaansche renaissance. In het midden van de 16e eeuw komt echter de invloed, die in dezen van Vlaanderen uitging daarvoor in de plaats.
Wij kunnen deze invloed van de Vlaamsche Renaissance voor onze geheele provincie in de tweede helft van de zestiende eeuw moeilijk overschatten. Trof toch de Leeuwarder Hans Vredeman de Vries, die door de uitgave van zijn ornamentboeken meer dan wie ook heeft bijgedragen tot de verspreiding van dezen nieuwen stijl, toen hij in zijn jeugd in Kollum werkte daar niet reeds, in het midden van de 16e eeuw dus, een eenvoudige schrijnwerker aan, die

afb. 11. Beeldhouwwerk uit een Friesche kerk, omstreeks 1500.

ijverig de ornamentboeken van Pieter Coecke van Aalst bestudeerde [20]) en bevat de dorpskerk van Oosterend niet nog de gebeeldhouwde eikenhouten kraak of oksaal uit het jaar 1554 in den van Antwerpen uit verspreiden Cornelis Floris-stijl? [21])

LEEUWARDEN—RESIDENTIESTAD.
De 17e en 18e eeuw.

Met de intrede van Graaf Willem Lodewijk van Nassau „Us Heit" als stadhouder van Friesland op 10 Maart 1584 zou Leeuwarden een nieuw tijdperk ingaan, de stad was residentie-stad geworden eerst alleen van Friesland, in 1594 ook van Groningen met de Ommelanden en Drenthe.
Deze glorietijd van Leeuwarden zou duren tot 1748 toen Frieslands Stadhouder naar den Haag werd geroepen als Stadhouder van de Zeven Provinciën of tot 1765 toen zijne moeder Maria Louise van Hessen Kassel douairière van den Frieschen stadhouder Johan Willem Friso „Marijke Moai", die hare residentie in het Princessehof had gehouden, kwam te overlijden en hierdoor Leeuwarden ook van den luister van hare hofhouding werd beroofd.
We kunnen den invloed van deze kleine, vrij eenvoudige hofhoudingen op onze provinciestad moeilijk overschatten, daar Leeuwarden daardoor gedurende dit tijdvak van bijna twee eeuwen, het centrum en het winterverblijf is geweest voor de vele patricische families uit Friesland en dikwijls ook uit de nabijgelegen provincies. Bovendien zou ook het Noorden van het land, al was het dan in meer bescheiden mate, deelen in de rijkdommen, die Holland in de 17e en 18e eeuw zouden toevloeien, had ook Friesland zijn wetenschappelijk centrum gekregen in de, in 1585 te Franeker opgerichte, Hoogeschool en drongen ook de door den godsdienststrijd uitgedreven kunstnijveren uit Vlaanderen en hunne nieuwe vindingen in de kunstindustrie, reeds van het laatste kwart van de 16e eeuw af, tot hier door.
De groote rijkdommen, die het Friesch Museum aan 17e en 18e eeuwsche kunstnijverheid bezit en die dit Museum nog maken tot een van de rijkste van onze provinciale musea en de kunstzinnige inrichting van meerdere vertrekken in het sinds 1917 ook tot Museum ingerichte Princessehof, het paleisje van Marijke Moai, geven ons hiervan de tastbare bewijzen.
Natuurlijk kunnen wij niet diep op elk der toen te Leeuwarden met zooveel

succes beoefende kunstindustriën ingaan en moeten wij ons beperken tot verwijzing naar wat daarover reeds in afzonderlijke monographiën is gepubliceerd, aangevuld met meerendeels nog niet bekend gemaakte feiten op dit gebied.
Het ligt voor de hand dat wij dan allereerst de aandacht vestigen op

Het goud- en zilversmidsambacht.

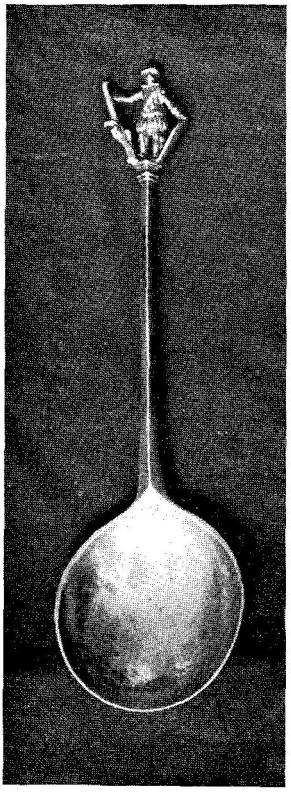

afb. 12. Geuzelepel, eind 16e eeuw.

Van de 16e eeuwsche Friesche zilversmeden zijn slechts weinige kunstwerkjes bewaard gebleven, als zegelstempels, penningen, met zilver beslagen drinkhoorns, streng versierde lepels, z.g.n. geuzelepels (afb. 12), gegraveerde avondmaalsbekers, knottekistjes (afb. 13) en dergelijke voorwerpen. Het kerkelijke zilver uit die dagen bestemd voor den R.K. eeredienst is geheel verdwenen, versmolten of mogelijk verscholen in buitenlandsche kerkelijke of klooster-sacristiën.
In de zeventiende eeuw treffen wij naast de bovengenoemde voorwerpen ook collecteschalen, schotels, schenkkannen, drinkschalen (Hansje in den kelder), gegraveerde achtkante brandewijnskommen (afb. 14), kandelaars, snuiters, zoutvaten en voorwerpen voor den R.K. eeredienst als miskelken, wierookscheepjes en -vaasjes, hostiedoosjes en dergelijke als werk van Friesche goud- en zilversmeden aan.
Naast deze voorwerpen, meest voor min of meer dagelijksch gebruik bestemd, eischte onze gouden eeuw echter ook voorwerpen van meer fantasie en verfijnder smaak en gaf daardoor in het rijke Holland aan de coryfeëen op het gebied der zilverdrijfkunst, de van Vianens en Lutma, de gelegenheid hunne sierlijke schenkkannen en schotels, fantastisch gevormde schaaltjes en dergelijke te drijven. En al kunnen de Friesche meesters niet op één lijn gesteld worden met deze uitzonderlijke groot-

afb. 13.
Knottekistje, eerste helft 17e eeuw.

meesters, de drijfwerken van de Leeuwarders Hans Christiaensz (1623) Jarich Gerrits van der Lely (1628), Pieter Faber (1660), Tjeerd Jarichs van der Lely (den meester met het bekerteeken, 1662) en van den Bolswarder Claes Baardt (1654) behooren toch mede tot het allerbeste wat de Nederlandsche zilverdrijfkunst in onzen bloeitijd heeft voortgebracht.

Waar het bestek van dit artikel niet toelaat een voldoende omschrijving en afbeelding van het werk der Leeuwarder zilversmeden te geven moet ik daarvoor verwijzen naar de nagemelde geïllustreerde artikelen over dit onderwerp en zal ik als typeering van het werk der Leeuwarder zilversmeden hier volstaan met het afbeelden van de beide meesterstukken van den Popta-schat in het Friesch Museum, de groote gedreven schotel met mythologische voorstellingen en bijbehoorende schenkkan uit 1671 van den Leeuwarder meester met het beker-teeken. (afb. 15 en 16).

In de 18e eeuw komt een ander lid van het zilversmidsgeslacht der Lelys, n.l. Johannes

afb. 14.
Achtkante gegraveerde brandewijnskom, 2e helft 17e eeuw.

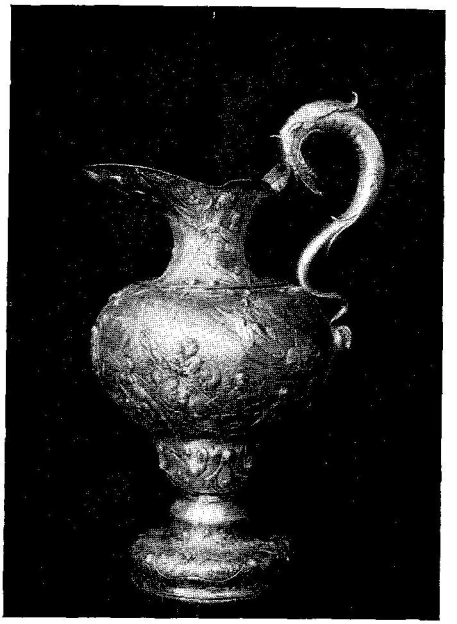

afb. 15 en 16. z.g.n. Popta handwaschkan en schotel van den Meester met het bekerteeken, Tjeerd Jarichs van der Lely 1662.

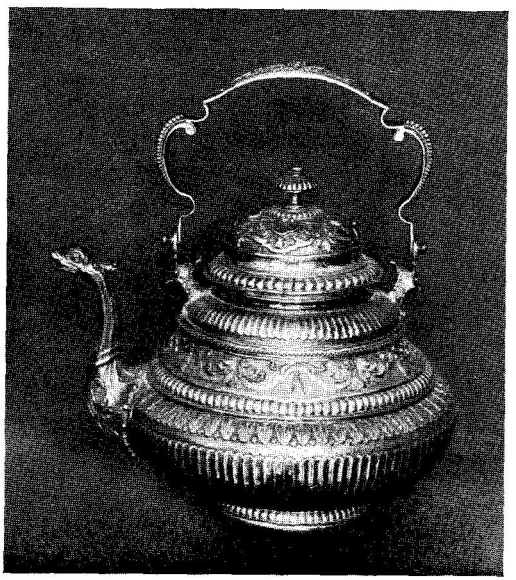

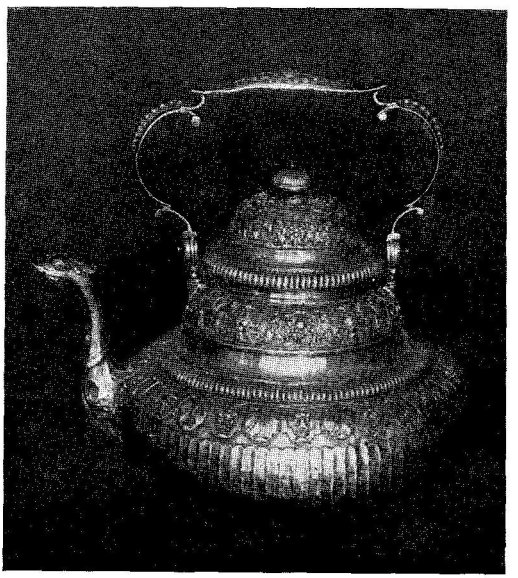

afb. 18. Theeketeltje van Jacobus Jongsma 1709–1726 afb. 19. Theeketeltje van Ate Scheverstein 1719–1773
beide gedreven in den Lodewijk XIV-stijl, typisch voor het drijfwerk van Johannes van der Lely, 1695–± 1765.

van der Lely (1695) zijn stempel drukken op het vroeg 18e eeuwsche Friesche zilverwerk.

De fraaie theeketeltjes, trekpotten, theebusjes, ovale brandewijnskommen, (afb. 17), zoutvaten en dergelijke met ornamentwerk in den Daniël-Marotstijl, behooren wel tot het meest typische wat de Friesche zilversmeden in de eerste helft van de achttiende eeuw hebben geleverd. Johannes van der Lely heeft school gemaakt en meerdere meesters uit zijn tijd hebben in zijn stijl gewerkt (afb. 18 en 19). Zijn sterfdatum is niet bekend doch 1 December 1749 teekent hij nog de gilderol. Nader bleek mij dat zijn zilversmidsgereedschap waarbij de ontwerpen voor de kunstwerkjes, die hij maakte in Juli 1765 hier publiek zijn verkocht [22]). Hij is dus waarschijnlijk in of kort voor 1765 overleden en heeft dan den voor zijn tijd zeker buitengewoon hoogen leeftijd van omstreeks 90 jaar bereikt.

afb. 17. Ovale brandewijnskom, 1e helft 18e eeuw.

De merken van de Friesche goud- en zilversmeden en de van hen bekende archivalische bijzonderheden zijn door den heer Elias Voet Jr. en Mej. R. Visscher in 1932 gepubliceerd in een standaardwerk, dat het groote belang van deze kunstindustrie voor Leeuwarden en Friesland ten volle doet uitkomen.

Over de door deze meesters gemaakte werkstukken heb ik geïllustreerde artikels [23]) geschreven naar aanleiding van de, bij gelegenheid van het honderdjarig jubileum van het Friesch Genootschap in 1927, te Leeuwarden gehouden zilvertentoonstelling, terwijl ook de catalogus van deze tentoonstelling vele gegevens over het werk der Friesche zilversmeden bevat. In de tweede helft van de achttiende eeuw (dus gelijktijdig met het verdwijnen van het Hof uit Leeuwarden) zien wij ook het kunstambacht der

zilversmeden hier in verval komen en het is dan ook typeerend, dat het voorouderlijke zilver, dat in het bezit van de Friesche patricische families wordt aangetroffen van vóór pl.m. 1750 vrijwel uitsluitend van Friesche zilversmeden afkomstig is, doch na dien datum veelal door Haagsche soms ook door Amsterdamsche meesters werd vervaardigd.
Een ander kunstambacht, dat hier waarschijnlijk in het derde kwart van de zestiende eeuw is opgekomen was

Het klok- en geschutgietersbedrijf.

Toen in de kort voor 1540 gebouwde, doch in 1884 helaas afgebroken St. Jacobs- of Nieuwe Toren klokken moesten worden aangebracht bestelde de stedelijke overheid een, in 1541 speciaal voor dat doel gegoten klok bij den Antwerpschen stedelijken klok- en kanongieter Cornelis Waghevens, waaruit zeker mag worden afgeleid, dat dit bedrijf hier ter stede toen nog niet of niet voldoende beoefend werd [24]).
Winsemius [25]) vermeldt op het jaar 1570 een klokgieter Claes Bockes alhier van wien ook bekend is, dat hij in 1563 herstelwerk verrichtte aan een klok te Roordahuizum [26]). Van 1601 tot 1611 werkte hier Gregorius Gregori, Hallensis Saxoniae, een Duitscher dus, die in 1604 geschut voor de Staten vergoot [27]).
Van geen dezer beide Leeuwarder bronsgieters is ons werk bekend. In het begin van de zeventiende eeuw echter zou dit kunstambacht hier tot grooter bloei komen. Bij het vernieuwen van de groote luid- en slagklokken in de Oldehove alhier, respectievelijk in 1633 en 1637, kon dit werk aan te Leeuwarden gevestigde klokgieters worden opgedragen en wel aan Hans Falck en aan Jacob Noteman.
Hans Falck, die van Neurenburg afkomstig was huurde in 1619 de oude Kerk van Nijehove en vestigde er zijn klokgieterij. Hij werd opgevolgd door Jacob Noteman, die in 1637 een klok in de Oldehove leverde en die in 1654 werd opgevolgd door Jurjen Balthasar, die omstreeks 1670 wederom werd opgevolgd door Petrus Overney afkomstig van Suawoude, welke laatste zeker nog tot in 1711 werkzaam was.
Van deze opvolgende klokgieters, die hier gedurende ongeveer een eeuw

hun door een octrooi der Staten beschermd bedrijf uitoefenden, zijn nog vele klokken bewaard gebleven. [28])
Dat zij echter ook andere voorwerpen maakten kan blijken uit den hierbij afgebeelden vijzel, dien ik eens in den Leeuwarder antiekhandel vond en die als opschrift draagt: PETRUS OVERNEY ME FECIT ANNO 1692. (afb. 20). Ook op de historische tentoonstelling van 1877 waren twee vijzels van Overney aanwezig, waaronder één afkomstig uit de oude apotheek van Swalue Asman op de Tuinen alhier, versierd met het stadswapen en opschrift.

afb. 20. Vijzel van Petrus Overney uit 1692.

Het geelgietersbedrijf.

Het geelgietersbedrijf, dat naast vijzels, kerkkronen, kandelaars en kranen allerlei andere voorwerpen van huishoudelijk gebruik leverde, bleef in eere ook nadat de geoctroieerde klokgieterij, waarschijnlijk kort na 1711, hier te niet ging.
Zoo vinden wij in 1726 vermeld Dirk Pluimker, Meester geelgieter tot Leeuwarden ter zake van herstelwerk aan de klok te Roordahuizum [29]) en tusschen 1770 en 1790 in advententies in de Leeuwarder Courant het geelgietersbedrijf van Taeke Plumker en zijne weduwe in de Slotmakersstraat alhier. In dit bedrijf werden gegoten „alderley zoort van Kerk-kronen van 50 pond, van 100 pond, van 200 pond, van 400 pond, van 800 pond, ook allerley zoort van Boutelje Kranen, Bierkranen, Pompkranen, heel grote kranen in Stokers bee's Brouwers Ketels en allerhande fatzoen van Paarde Gereyden. Giet ook het Koperwerk in de Muurwerken en Metalen Kommen in zijlsdeuren."
De bronzen leeuwekop, die tot uitmonding diende van de pomp bij de

afb. 21. Bronzen spuier uit 1634, afkomstig van de Leeuwarder Vischmarkt.

vroegere stedelijke vischmarkt (thans bewaard in het Princessehof) is mogelijk het werk van een Leeuwarder geelgieter uit 1634 (afb. 21), terwijl de, zeker ook reeds eenige eeuwen oude, geelkoperen kraan, die ik in het begin van deze eeuw kocht bij een koperslager in de Slotmakerstraat, wel afkomstig zou kunnen zijn uit de geelgieterij van de familie Pluimker, die in de 18e eeuw in die straat gevestigd was. (Afb. 22).

Er zijn hier waarschijnlijk meerdere geelgieters geweest en hunne namen zouden wel in de archieven op te diepen zijn, doch dit is van weinig belang daar toch geen werkstukken aan hen zouden kunnen worden toegeschreven.

Wel zijn sommige geelgieters-producten met de oude meesterteekens (drie sterren, een z.g.n. Fransche lelie, een druiventros met de letters W. H. en dergelijke) gemerkt, doch de koperen platen waarop de gildemerken waren ingeslagen, zijn niet bewaard gebleven.

Een paar stukken geelgieterswerk met aanduiding van den naam van de makers afkomstig uit oud Friesch familiebezit kon ik voor de Leeuwarder musea behouden. Het eene is een koperen eeuwigdurende kalender uit het jaar 1648, waarop de maker zijn naam en herkomst heeft gegraveerd, n.l. „WILHELM DELBRUG VAN ZELLE"

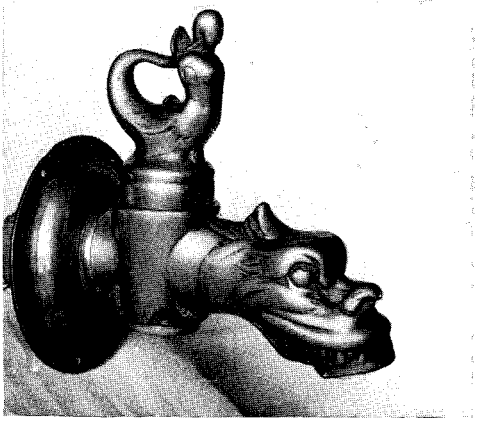

afb. 22. Koperen pompkraan, 18e eeuw.

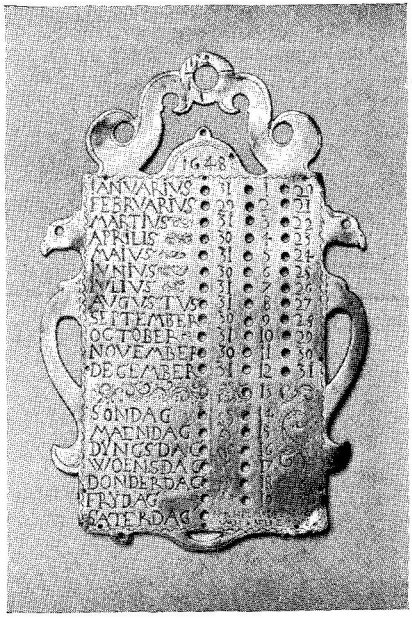

afb. 23.
Eeuwigdurende kalender van koper, uit 1648.

(afb. 23), het andere is een rond koperen doosje waarop verschillende stempels zijn ingeslagen.
Blijkbaar is de maker van den kalender zich uit Duitschland hier komen vestigen. Andere koperwerken werden echter in de 17e en 18e eeuw vandaar hier geïmporteerd. Dit geldt o.a. voor de gestampte koperen tabaksdoozen, van de geelgieters Johs. Heinr. Giese, Joh. Henr. Becker en J. H. Hamer alle drie uit Iserlohn, die veel voor de export naar de Nederlanden werkten en die daarom hunne tabaksdoozen deels van Hollandsche opschriften en afbeeldingen voorzagen. [29a]).
Ook het koper-beslag waarmee de pulpitums, latafels, kabinetten en andere 18e eeuwsche meubelen werden versierd, werd hier grootendeels althans ingevoerd. Naast Fransche moet hier gedacht worden aan Engelsche import, zooals uit een enkel fabrieksmerk blijkt, terwijl ik in catalogi van geelgietersfirma's uit Birmingham uit het laatst van de 18e eeuw meubelbeslag afgebeeld vond, geheel identiek aan dat op zeker hier gemaakte meubels [30]).
Op het voormelde doosje komen voor een wapen waarop heraldisch rechts de Friesche halve adelaar en links twee of drie teekens boven elkaar, verder een meesterteeken met de letters F. R. boven een hart, eenige onbestemde merken en een meesterteeken met de letters H. L. boven een kruis. Dit laatste teeken is blijkbaar dat van den maker van het doosje want boven zijn meesterteeken heeft hij zijn naam: „Hans Lambrecht" ingeslagen. Mogelijk hebben wij hier dus met een gildedoosje van een oud Friesch koperslagersgilde te doen.
Ook op 17e eeuwsche hier in den grond gevonden koperen of messinglepels komen meesterteekens voor. Merkwaardig dat deze teekens: (een gestyleerde z.g.n. Fransche lelie met en zonder kroon, de letters I. W. en R. S. respectievelijk met twee en drie lepels er tusschen en de letters I. G. in

een cirkel) geheel identiek zijn met dergelijke in Engelsche verzamelingen. Deze lepels worden door de verzamelaars meestal onderscheiden naar de verschillende versieringen aan het eind van de steel als apostelfiguurtjes, druivetrosjes, paardehoeven, reevoet (pièd de biche), diamantknop, stempelknop enz. In verband met de overeenkomst met in Engelsche verzamelingen berustende en deels althans ook daar vervaardigde lepels moet men ook hier waarschijnlijk aan Engelsche import denken [31]).
Tot hetzelfde gilde behoorden waarschijnlijk ook

De tinnegieters.

Hiervoor zagen wij, dat de overheid hier reeds in de 15e eeuw voorschreef, dat de tinnen kannen waarin het bier getapt werd het stadtmerck moesten dragen.
Wij weten, dat ook de tinnegieters van oudsher hun meesterteeken op hunne werkstukken plaatsten. Het Friesch Museum is in het bezit van een drietal bierkannen, die binnenin op den bodem een meesterteeken dragen. De eene van een typische gedrongen vorm heeft als meesterteeken een en relief aangebracht gelijkarmig kruis waartusschen vier eikels en waaromheen het randschrift: „ARENT KANNEGIETER". Op het deksel komt een driemaal herhaald merk voor met enkele Gothische letters, dat ik echter niet heb kunnen thuis brengen. Een andere van slank model heeft als meesterteeken een gelijksoortig kruis, waartusschen vier gestyleerde lelies en waaromheen het randschrift „SIT-NOMEN-DOMINI-BENEDICTUM".
De derde heeft op dezelfde plaats een soort penning met de voorstelling van de bekende fabel van de vos en de kraanvogel, uit de in de 15e eeuw zoo populaire historie van Reinaert de Vos. Of wij in dit laatste geval ook aan een meesterteeken of aan een bloote versiering hebben te denken zou ik niet willen beslissen.
Deze kannen dateeren van vóór of omstreeks 1500. Evenmin als van de geelgieters zijn van de Leeuwarder tinnegieters de platen met de meesterteekens behouden gebleven.
Op 18e eeuwsch tin heb ik herhaalde malen den naam LEEUWARDEN als merk aangetroffen. Meestentijds was het vergezeld van het meesterteeken H. L. dat aan een tinnegietersfamilie Lubach wordt toegeschreven. Inderdaad

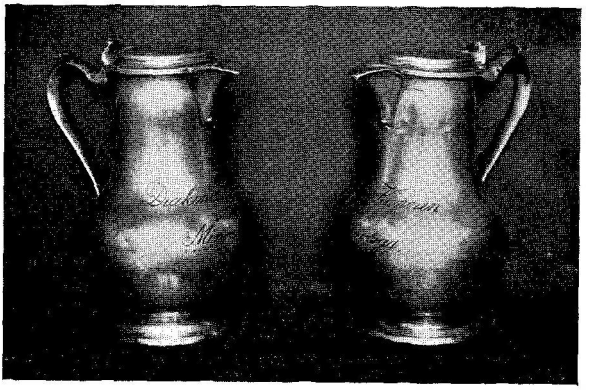

afb. 24. Diakens-kannen uit Minnertsga van den Leeuwarder tinnegieter H. Lubach.

komt ook naast dit monogram voluit het merk H. LUBACH LEEUWARDEN op tin voor. (afb. 24).
De merken P. N. 1604; W. R. 1604 en O. H. 1626 op hier in den grond gevonden vroeg 17e eeuwsche tinnen lepels en A. D. W.; A. P. F.; B. S.; G. G.; H. A.; H. K.; H. T.; I. H. 64; J. A.; J. R.; K. F.; P. S. B.; S. T. W.; T. G. op latere lepels en ander, in Leeuwarden gekocht, antiek tin, meest in een stempel met een soort kroon er boven en een gestyleerde roos of ster er onder zijn niet nader aan te duiden en misschien deels ook niet van Friesche tinnegieters afkomstig.
De in de 19e eeuw hier nog gevestigde tingietersbedrijven van A. Adriani en J. Hempenius maakten slechts eenvoudige voorwerpen voor dagelijksch gebruik.
Een merkwaardige kunstindustrie, waarschijnlijk kort voor het jaar 1600 in Leeuwarden opgekomen, die in de eerste helft van de hier 17e eeuw tot bloei kwam, is.

Het horlogemakersbedrijf.

In mijn opstel over de uurwerkmakerskunst in Friesland [32]) wees ik er reeds op, dat de uurwerkmakers oorspronkelijk met slotemakers en grofsmeden tot eenzelfde gilde behoorden en dat hun werk tot in de tweede helft van de zestiende eeuw hoofdzakelijk bestond in het maken van torenuurwerken. In het midden van de zestiende eeuw kwam echter het gebruik van horloges meer en meer in zwang en vormden zich in Neurenburg en andere Zuid-Duitsche steden, in Frankrijk (Blois en Parijs) en in de Zwitsersche Jura centra waar de vroege eivormige horloges werden gemaakt en op zeer kunstzinnige wijze versierd.

Deze kunstindustrie zien wij in het laatst der zestiende en begin der zeventiende eeuw niet alleen in het centrum van ons land (Haarlem, Amsterdam, 's-Gravenhage en Rotterdam) doch ook in Leeuwarden opkomen. Van een viertal Leeuwarder kunstnijveren (Wijbe- en Jacob Wijbrandts of Wijbrandi, Coenrad Jacobs en J. Silleman) heb ik in 1923 reeds horloges kunnen opsporen. Ik kan er thans een vijfde aan toevoegen n.l. Jacobus Barritius, die hier in 1653 trouwde met Maeycke Gijsberts. In de oprechte Haarlemmer Courant van 1665 (no. 26) vond ik een klein ovaal zilveren horloge, door hem gemaakt, vermeld.

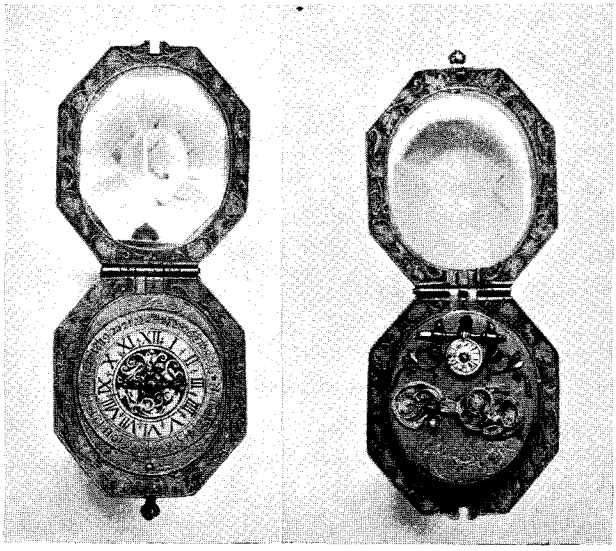

afb. 25. Horloge uit de eerste helft van de 17e eeuw. „J. Barritii Leowardiae".

Als bewijs van het mooie werk, dat hij maakte kan ik hier een tweetal afbeeldingen laten zien van een achtkantig horloge met kristallen kast, gegraveerde plaat en randwerk, dat hij signeerde: *J. Barritii Leowardiae.* (Afb. 25).

Ook moet ik op grond van archivalische vondsten mij welwillend ter beschikking gesteld door onze vroegere archivaresse Mejuffrouw R. Visscher mijne veronderstelling, dat Joost Silleman hier het bedrijf uit den vreemde zou hebben overgebracht, herzien. Uit den inventaris van zijn boedel uit 1649 toch krijgen wij allerminst den indruk, dat de rol, die hij hier heeft gespeeld van veel beteekenis is geweest, terwijl uit een inventaris van den boedel van Wijbe Wijbrands, 2 Juni 1600 opgemaakt naar aanleiding van zijn huwelijk met Barbara Coerts blijkt, dat diens bedrijf hier reeds een halve eeuw eerder in volle werking was.

Deze belangrijke inventaris, die ik nog eens elders in zijn geheel hoop te

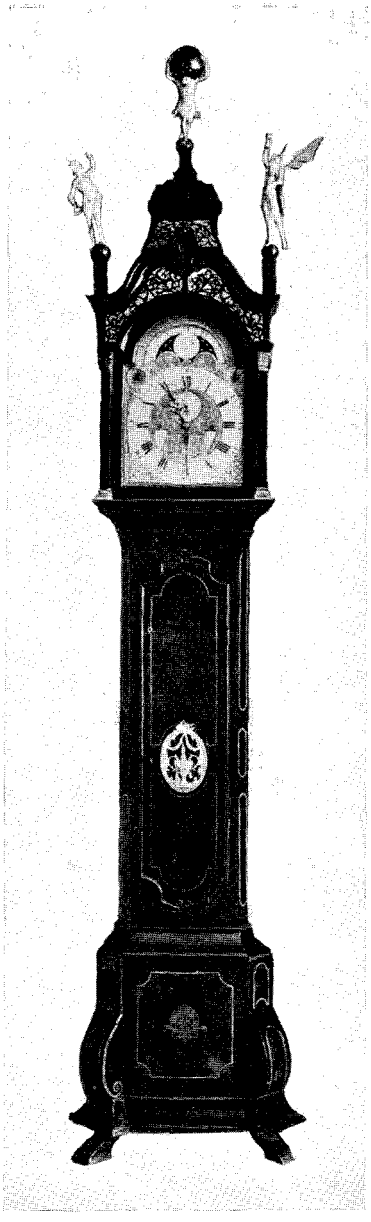

afb. 27. Notehouten gangklok,
2e helft 18e eeuw.
„F. Bavius Leuwarden".

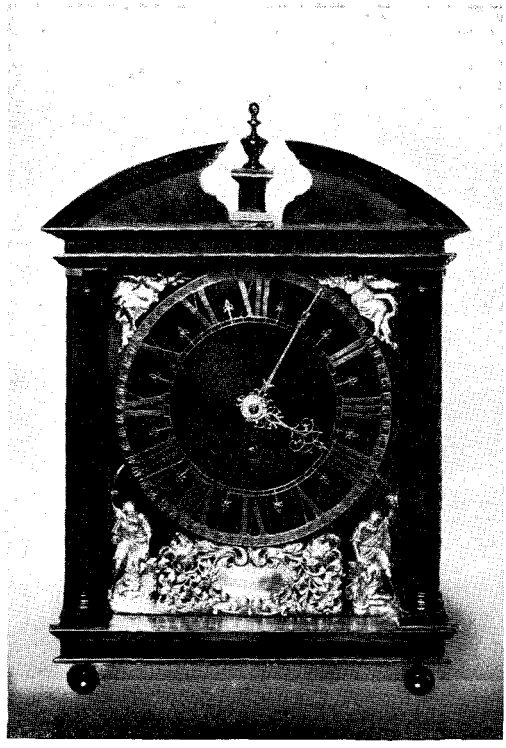

afb. 26. Tafelklokje, ± 1680
„Jacobus Nauta Leeuwaerde".

publiceeren, bevat naast vele gereedschappen en materialen ook onafgewerkte horloges, astrolabiums, nocturlabiums en andere astronomysche instrumenten. Uit zijn bibliotheek met bijbels, geestelijke lyedtboecken, werken van Calvijn, Servetus en Menno Simons, de cosmographia van Petrus Apianus en andere astronomische werken blijkt de geestesrichting en de groote belezenheid en kennis van dezen kunstzinnigen uurwerkmaker.

Behalve het door mij in 1923 reeds aangewezen horloge van Wijbe Wijbrandi, thans in het Museum Willet Holthuysen te Amsterdam, vond ik nog een horloge van hem vermeld in de collectie Thewald in 1903 te Keulen verkocht en een horloge in het Museum van den Bond van Horlogemakers in het Gemeente-Museum te Amsterdam.
Voor de verdere ontwikkeling van het uurwerkmakersbedrijf in Leeuwarden en in Friesland kan ik verwijzen naar mijn voormelde Bijdrage tot de Uurwerkmakerskunst in Friesland. In de 18e eeuw werden te Leeuwarden staande gang-klokken en tafel-uurwerken o.a. gemaakt door: Jacobus— (afb. 26), Gijsbartus— en Jan Jacobus Nauta, Sikke Arents—, Arent Sikkes — Theunis— en Sikke Haakma, Franciscus Bavius (afb. 27) en anderen.
Een tak van kunstnijverheid, die te Leeuwarden o.a. in de achttiende eeuw beoefend is, doch die geheel in het vergeetboek was geraakt, is die van het maken van kunstvol versierde geweren en pistolen.

De geweer en pistoolmakers.

Op het spoor van deze hier reeds lang uitgestorven tak van kunstnijverheid kwam ik door een bezoek aan de „Königliche Gewehr-Galerie zu Dresden", waar ik een viertal z.g.n. ruiter-pistolen uit het midden der 18e eeuw aantrof respectievelijk gesigneerd „Penterman in Lieuwarden" en „Jean Hicnar" à „Leeuwarde". (afb. 28).
Later trof ik in den verkoopcatalogus van de Londensche antiquairs-firma Sotheby van 22 November 1933 onder no. 46 een vuursteengeweer met gegraveerde en vergulde loop gesigneerd Penterman Leeuwarden en gedateerd 1724. De er op voorkomende letters E. A. H. Z. S. leverden het bewijs, dat dit geweer was gemaakt voor of had behoord aan Ernst August Herzog zu Sachsen. Waarschijnlijk was dit een jachtgeweer, evenals ook de beide jachtsnaphaans gemaakt door Penterman, die op 6 September 1774 te Leeuwarden verkocht werden [33]).
Blijkens den Gids uit 1900 van de Dresdener Gewehr Galerie waren er in het midden van de 18e eeuw dergelijke kunstnijveren werkzaam te Utrecht (Cornelis Coster, Geriet Lasonder en Pieter van Soolingen) te Amsterdam (J. G. Ertell) en te Maastricht (Johannes Louroux) terwijl Demmin in zijn uitgebreid boek over de „Kriegswaffen" in laatstgenoemde plaats ook een Penterman vermeldt. [33a])

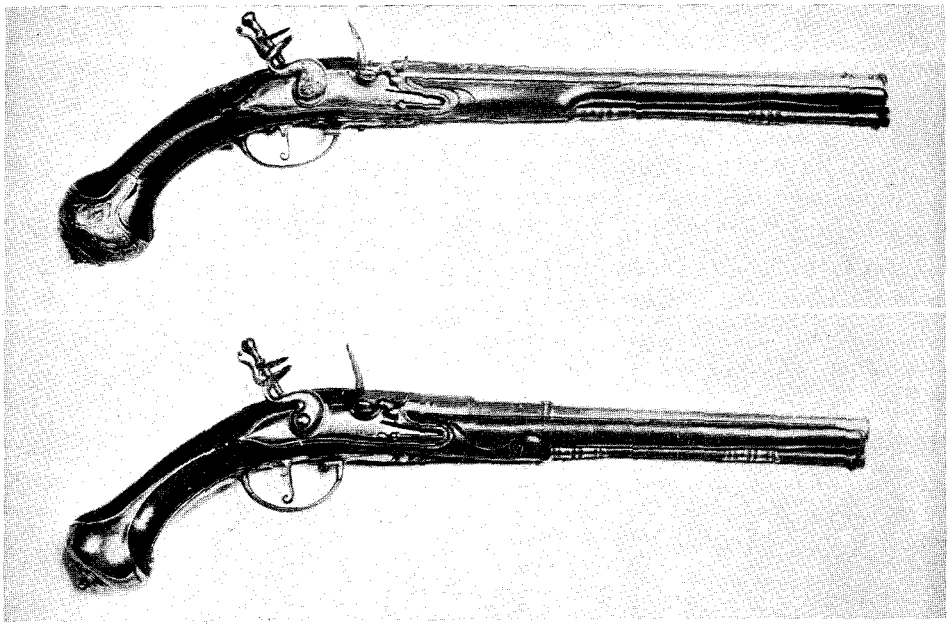

afb. 28. Leeuwarder pistolen, midden 18e eeuw, de bovenste geteekend Penterman, de onderste „Jean Hicnar".

Dat wij hier met een bekende oud-Nederlandsche industrie te doen hebben, die ook veel voor export werkte bleek mij uit een aanhaling in de door het Rijk uitgegeven Bronnen van de Geschiedenis van de Oost-Indische Compagnie in Perzië. (Deel I bl. 126).
De vertegenwoordiger van de O. I. C. te Ispahan schrijft in 1624 aan de Bewindhebbers in Nederland, dat door Syn Majesteit van Parsia werd gevraagd: „geschroeffde (geweer) lopen, gemaeckt met gedamasquineert werck van ingeslagen goudt ofte silver of andersinds met de meeste ciraet. Indien wij oock wisten wat lopen daar aengenaem syn van pistolen, die worden heel exquis gemaeckt tot Uytrecht en in den Hage schrijft ons van alles particulierlijck omme ons daer na te reguleren."
Van Jean Hicnar is mij tot nu toe niets gebleken, mogelijk is hij uit de Zuidelijke Nederlanden, waar deze industrie o.a. in het Luiksche bloeide, naar hier gekomen, zooals ook de Pentermans naar hier gekomen zijn.

In het Stedelijk archief wordt een Gerrit Penterman roermaker genoemd, geboortig van Grol, die hier in 1684 burgerrecht verkreeg.
Deze kunstnijveren zullen zeker verbonden geweest zijn aan het hier in de 17e en 18e eeuw gevestigde Lands Ammunitie-, Geweer- en Rusthuis, dat in 1691 werd overgebracht naar het gebouw aan de Haniasteeg, waarin thans ook een rusthuis, doch in geheel anderen zin n.l. een verzorgingshuis is gevestigd. Wij vinden n.l. bij Eekhoff [34]) vermeld, dat dat gebouw toen aan den Ammunitiemeester Crans en den Rustmeester Penterman werd afgestaan en dat er een geweerkamer werd aangebouwd, terwijl het voorgelegen Martena-huis (thans de Leeuwarder bioscoop) tot twee woonhuizen werd omgebouwd. In de Leeuwarder Courant van 18 November 1767 adverteeren Gedeputeerde Staten van Vriesland, dat zij gedenken bij strijkgeld te verkoopen de bovenbedoelde heerenhuizen op de Breedzijde van de Nieuwe Stad omtrent de Duco Martena-pijp, wordende het eene bewoond door den heer Ammunitie-meester Huber en het andere door den Rustmeester E. Penterman.
Met de bovenstaande inkrimping of de latere opheffing van deze Provinciale verdedigingsdienst zal ook deze locale kunstindustrie verloren zijn gegaan.
Tot mijn groote verrassing vond ik, nadat ik het bovenstaande reeds had geschreven, in het oude familie-bezit op Dekema-State te Jelsum een mooie collectie 18e eeuwsche ruiterpistolen waaronder een paar gesigneerd Penterman Leeuwarden en een paar geteekend Armichel Utrecht.
Waar de voornaam bij de signatuur ontbreekt is het niet uit te maken welke der hier genoemde geweren en pistolen aan den roermaker Gerrit Penterman uit het laatst van de 17e eeuw en welke aan den Rustmeester E. Penterman uit het midden en tweede kwart van de 18e eeuw moeten worden toegeschreven.
Ook deze kunstnijveren waren met anderen in éénzelfde gilde opgenomen zooals blijkt uit een rolle van de slotmakers, spoormakers, messmakers, roermakers ende laadmakers binnen Leeuwarden van 12 October 1677, met een ampliatie van 30 December 1680 voorkomende in het Policyboek.
Een ambacht, waarvan ik eerst in de 2e helft v. d. 18e eeuw hier sporen vond was dat der

Weerglasmakers.

In dien tijd schijnt zich hier als weerglasmaker gevestigd te hebben J. Solaro

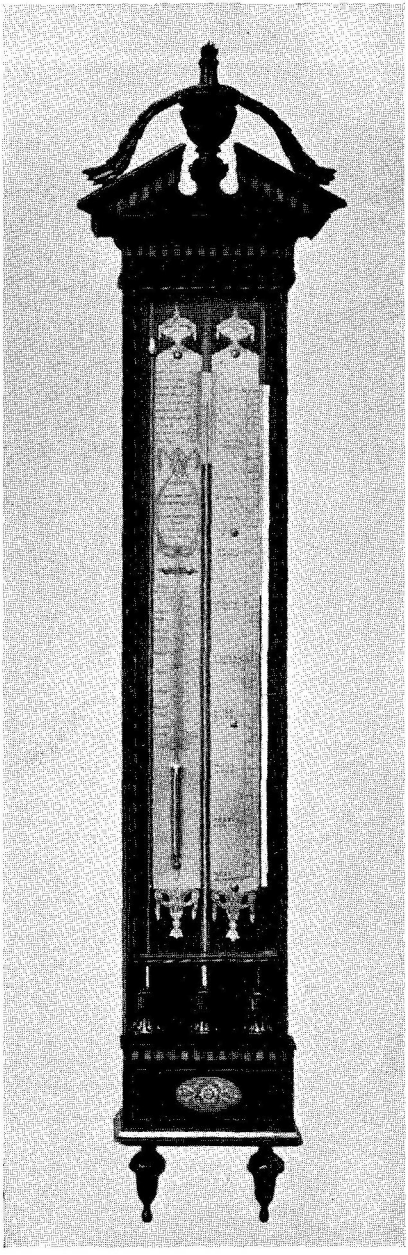

afb. 29. Weerglas, eind 18e eeuw
J. Solaro, Leeuwarden.

van geboorte Italiaan. Eenige malen vindt men advertenties in de Leeuwarder Courant van een familielid Anton Solaro, die tuberroosballen te koop aanbiedt terwijl kwikbarometers, die zoo decoratief tegen de gewitte muren van een ouderwetsche gang hangen voorkomen met het adres van J. Solaro Leeuwarden, op de zinken plaat gegraveerd. (Afb. 29). Ook vond ik op een dergelijke barometerplaat gegraveerd J. Solaro Amsterdam. *'t Is mij niet bekend of dit een naam*genoot van hem is, of dat beiden één en de zelfde persoon zijn.

Blijkbaar was er in het laatst van de 18e eeuw hier werk voor meer dan één weerglasmaker. Ik trof althans nog op een Lodewijk XVI barometer het volgende adres: „Martini E. Beltram(i) & Comp. Leeuwarden".

Van omstreeks 1800 treffen wij op te Leeuwarden vervaardigde barometers ook den naam Arzoni aan. Deze familie van weerglasmakers is hier tot in het laatst van de 19e eeuw werkzaam geweest.

In dezen tijd nam echter de geregelde uittocht van handwerkslieden (weerglas- en parapluimakers veelal tevens schoorsteenvegers en rookverdrijvers) uit de dorpjes in de dalen van Noord-Italië naar Nederland, een einde.

Ook in andere steden in Nederland hebben zich Italiaansche weerglasmakers gevestigd. Ik teekende o.a. de volgende adressen aan: Taroni en Grosso te Amsterdam, in de Gravestraat boven de

spekslager. (17e à 18e eeuw). S. Ronket in samenwerking met Lurasso en T. Stoppani (tweede helft 18e eeuw) en A. Peia (± 1800) allen te Amsterdam en J. M. Pagani (tweede helft 18e eeuw) en H. H. Fraenkel (19e eeuw) beide te Groningen.

Van het pottenbakkers-ambacht.

is voorzoover in Leeuwarden beoefend, of zelfs voorzoover de producten hiervan, in den meest uitgebreiden zin hier sinds de 16e eeuw in gebruik waren, na wat ik daarover reeds gepubliceerd heb [35]), niet zoo heel veel nieuws meer te vertellen.
Het aardewerk uit den archaeologischen tijd, dat voortdurend door uit het buitenland ingevoerde keramiek is beïnvloed, kan uitstekend worden bestudeerd in de gidsen van het Friesch Museum en in Mr. Boeles handboek „Friesland tot de elfde eeuw". Romeinsche, Saksische, Merovingische en Karolingische cultuurinvloeden hebben elkaar hier opgevolgd gedurende de eerste tien eeuwen onzer jaartelling.
Van het aardewerk der daarop volgende eeuwen gaf ik hiervoor enkele in den Frieschen bodem gevonden merkwaardige voorbeelden. Het bestaat eensdeels uit de bouw-keramiek door de monniken in de eeuwen der kloosterbeschaving gemaakt, anderdeels uit het Friesche, eventueel geïmporteerde, loodglazuur aardewerk en deels ongeglazuurd, deels met zoutglazuur overtrokken, voornamelijk uit de Rijnstreek ingevoerde steengoed, zooals een en ander onder anderen werd gevonden in de voor de aardewerkstudie beroemd geworden Leeuwarder Jachthaven. De inheemsche producten uit dezen tijd, waarvan door hunne broosheid maar weinig stukken bewaard zijn gebleven, hadden als levenskrachtige volkskunst uitstekende eigenschappen, die zeer zeker de hoop op een verdere ontwikkeling konden wettigen.
Deze verwachtingen zijn echter geen werkelijkheid geworden. De bouwkeramiek der Friesche kloosters was in de 16e eeuw reeds in verval en is met de opheffing dier kloosters in 1580 grondig opgeruimd.
Het Friesche loodglazuur-aardewerk met zijn versiering in sgrafitto- en ringeloor-techniek, waarvan hier in de 16e eeuw reeds producten gemaakt werden, die op één lijn gesteld kunnen worden met het Nederrijnsch—Limburgsche loodglazuur aardewerk uit de 17e en 18e eeuw [36]), zou om-

streeks 1600 geheel overvleugeld worden door de nieuwe techniek, die van de majolica, het gleybackers- of tinglazuur-aardewerk.
Deze nieuwe techniek zou hier echter ook geen vasten voet krijgen.
Wel zagen wij een gleybacker van Delft Simon Toenis van der Pijpe zich omstreeks 1616 te Leeuwarden vestigen en is het waarschijnlijk, dat hij hier een jaar of vijf zijn bedrijf heeft uitgeoefend. In 1621 verhuisde hij echter naar Harlingen waar deze nieuwe techniek reeds in het laatst der 16e eeuw gevestigd was en verdwijnt dit bedrijf voor goed uit Leeuwarden.
Overvleugeld door het tinglazuur aardewerk van Delft en andere Hollandsche steden, van Harlingen en van Makkum verviel het loodglazuur product der Leeuwarder pottenbakkers tot het allereenvoudigste, nauwelijks versierde, gebruiksaardewerk.
Bij de opheffing van de laatste pottenbakkerij alhier, die van de firma Dorama op het Noordvliet, kon ik de verzameling in miniatuur uitgevoerde vormen van dit bedrijf van den ondergang redden. Het waren eenvoudige melkpotjes, kookpotten en dergelijke voorwerpen voor huishoudelijk- speciaal keukengebruik.
In het 96e verslag van het Friesch Genootschap gaf ik in 1924 een overzicht van het aardewerk in Friesland in gebruik van de 12e en de 13e eeuw tot in het midden der 19e eeuw. Degeen, die in dit onderwerp belang stelt kan dit in die verslagen min of meer begraven opstel, gemakkelijk opzoeken. Wat daar voor Friesland in het algemeen wordt gezegd is hoofdzakelijk ook toepasselijk op Leeuwarder toestanden.
De hier in de 17e en 18e eeuw gebruikte keramiek bestond voor het overgroote deel uit import uit: het groote Hollandsche ceramiek-centrum Delft, de omringende landen: Duitschland, België en Engeland en vooral het Oosten: China en Japan.

De kunst der glasschrijvers.

De oudste mij bekende sporen van beschilderde glazen in Friesland zijn kleine fragmenten van glas met bijbehoorende looden randen in ruitvorm bij de ontgraving van de fundamenten van het Klooster Mariëngaarde te voorschijn gekomen.
Deze fragmenten zijn van groenig glas met donker bladornament in Gothischen stijl versierd, naar het mij voorkwam, uit de 15e eeuw.
Waarschijnlijk zullen ook de Leeuwarder kerken met dergelijke beschilderde

afb. 30. Gebrandschilderd raam,
afk. uit het huis v. d. Leeuwarder Pensionarys Dr. E. Boner, 1620.

glazen versierd zijn geweest, hoewel wij in het Register van den Aanbreng van 1511 wel glaesmaekers doch geen glasschrijvers of glasschilders vermeld vinden.
Eekhoff vermeldt, dat in 1544 hier als burger is ingeschreven Reyer Gerbrants glasschilder van Amsterdam, die een zekere bekendheid heeft gekregen doordat de in 1527 te Leeuwarden geboren ornamentteekenaar Hans Vredeman de Vries vijf jaar bij hem in de leer is geweest met het doel om glasschilder te worden. Dezelfde schrijver vermeldt ook nog Gerard van Hoorn een glasschilder, die in Italië gewerkt heeft en die van hier geboortig was, Hendrik Smids, die zich hier in 1623 als glasschrijver van Antwerpen vestigde als ook Gerard Vredeman de Vries, die eveneens glasschrijver geweest zou zijn [37]). Ook hier geldt echter het bezwaar, dat wij aan de kunstenaars wier bestaan archivalisch kan worden bewezen, toch geen behouden gebleven kunstwerkjes kunnen toeschrijven.
Wel zijn in het Friesch Museum meerdere gebrandschilderde ruitjes uit de 17e en 18e eeuw afkomstig uit Leeuwarder huizen bewaard en dus waarschijnlijk deels althans ook hier gemaakt. Het hier afgebeelde gebrandschilderde glas uit 1620, afkomstig uit een huis op de Tweebaksmarkt alhier is geheel in den stijl der Vlaamsche renaissance versierd. (afb. 30). Er zijn in het Friesch Museum meerdere gebrandschilderde Leeuwarder ramen, die stijlverwantschap met het hier afgebeelde vertoonen.
Blijkbaar heeft dit kunstambacht hier echter geen stand kunnen houden, doch is in de 18e eeuw hoofdzakelijk of geheel naar Sneek verhuisd waar twee glasschilderfirma's elkaar in het midden der 18e eeuw een felle concurrentie aandeden, n.l. de gebroeders Thomas en Tjalling Gonggrijp en de Gebroeders Ype en Jurjen Staak. De laatsten beweerden, dat het glasschildersbedrijf reeds van het midden van de 17e eeuw af door hunne voorouders was beoefend [38]).
Gebrandschilderde ramen van deze glasschilders zijn nog in vele Friesche kerken aanwezig o.a. te Akkrum uit 1761 en 1762; van de Gebroeders Gonggrijp [39]); te Oudega, Smallingerland uit 1717, Drachten (1743) Engwierum (1746) Wartena (1780) van de Gebroeders Staak en Surhuizum (1734) Goëngarijp (1770) Idaard (1774) Scherpenzeel (1788) Oudemirdum (1790) Oudkerk en Suameer van Ype Staak.
Deze 18e eeuwsche kerkglazen zijn speciaal met wapens en in ornament gevatte opschriften versierd.

Met den Franschen tijd moest de onschuldige 18e eeuwsche liefhebberij om met wapens te pralen het ontgelden en was daardoor ook de glasschilderkunst ten doode opgeschreven. Wel treffen wij in de Leeuwarder Courant van 23 Juli 1794 nog de volgende advertentie aan: „Wie genegen is het glasschilderen te leeren, mits de teekenkonst verstaande, adresseere zich aan den burgemeester Y. Staak te Sneek". Er zullen zich echter wel geen opvolgers voor dit bedrijf hebben aangemeld.

Diverse kunst-ambachten.

Een kunstnijvere, die vrijwel geheel op zich zelf staat is HENDRIK BUSCH, die in Leeuwarden heeft gewoond. Hij maakte tafelbladen en wandversieringen, die „met als in fresco ingelegd bloemwerk in natuurlijke kleuren zoo heerlijk en konstig bewerkt waren, dat deeze stukken niet zonder verbaasdheid beschouwd werden".

Hij was reeds in 1696 werkzaam, terwijl er in de Leeuwarder Musea, meerdere stukken van zijn hand bewaard gebleven zijn, gesigneerd en o.a. gedateerd 1706 en 1716. (Afb. 31).

Zijn techniek, die met hem uitgestorven schijnt te zijn was een soort nabootsing van dergelijke steenen tafelbladen, met inlegwerk van parelmoer, ivoor, goud en zilver.

Een medailleur en goudsmid genaamd Dirk van Rijswijk, die in het midden der 17e eeuw o.a. te Amsterdam werkzaam was, is voor dergelijke kunstwerken beroemd geweest.

Al de kunstenaars, die soortge-

afb. 31. Bloemstuk in kleuren fresco-werk van Hendrik Busch. 1716.

lijke werken maakten versierden dit met rijke decors of stillevens van bloemen, vogels en insecten.
Ook bezit het Friesch Museum een tafel met een op ingelegd marmer gelijkend blad van stuc-werk, dat blijkens het opschrift „Andreas Cherubinus fecit" van een overigens onbekenden Italiaanschen kunstenaar afkomstig is. 't Is ook mogelijk, dat dit een rondreizende Italiaansche stucwerker geweest is, die hier tijdelijk gewerkt heeft. Door dergelijke kunstnijveren toch werden ook wel stucwerken in huizen uitgevoerd, zooals hier b.v. nog gevonden worden in het Princessehof, het huis van den bouwmeester Coulon (Doelestraat 8), Friesch Museum en het Raadhuis, waar in 1724 door de Italiaansche stucwerkers Joseph Barberino en Gio Batista Albisetti het stucplafond in de vestibule werd vervaardigd.
Vooral het door den Leeuwarder burgerzin gestichte Raadhuis gaf de verschillende kunstnijveren alhier een gunstige gelegenheid om hunne kunstvaardigheid te toonen. Gesmeed ijzerwerk van Jurrien Hansen, houtsnijwerk van Pieter Nauta, beeldhouwwerk in steen van Gerbrand van der Haven en andere kunstnijverheidsproducten uit de 18e eeuw zijn daar voor het nageslacht bewaard gebleven, terwijl de namen der kunstnijveren nog zijn op te diepen uit de „Rekeningen van den opbouw van het nieuwe stadhuis binnen Leeuwarden in 1715".

't Zou moeilijk zijn ook aan de andere kunstnijveren afzonderlijke beschrijvingen te wijden voornamelijk omdat van de oude gilden en de gildebroeders zelf zoo uiterst weinig bekend is gebleven en nog veel minder bepaalde werkstukken aan de uit de archieven op te diepen ambachtslieden zouden zijn toe te schrijven.
Speciaal geldt dit voor de s c h r i j n w e r k e r s, in de 16e eeuw en eerder naar het speciale opbergmeubel van die dagen kistemakers genoemd. Van hun werk, zelfs van dat uit de 17e eeuw, weten wij zoo goed als niets anders dan wat wij uit het nog aanwezige kerkmeubilair — Bolswarder koorbanken, Gothische banken in de Workumerkerk, Oosterender kraak, verscheidene preekstoelen, kerkehekjes en dergelijke [40]) — kunnen opdiepen.
Van het huishoudelijk meubilair in renaissance-stijl is ons alleen het typische tweedeurs kastje met zijn toog-vormig versierde buitendeurtjes en naar Vredeman de Vries-ornament opengezaagde binnendeurtjes als specifiek Friesch bekend. (Afb. 32).

Dit als Friesche keeft bekende meubel, is typisch voor geheel Friesland, uitgezonderd Ameland, waar een vijfdeurskast in zwang was en Hindeloopen en omgeving, waar veelal een Hollandsche vierdeurskast gevonden werd. Ook Oostelijker tot in Oost-Friesland wordt het tweedeurskeeftje gevonden, in zijn versieringsvormen echter van het Friesche verschillend. Voor een goed deel behooren deze keeftjes met hun traditioneel snijwerk-ornament, evenals de met kerfsnede en ander houtsnijwerk versierde kleine meubelstukken — kistjes, stoven, mangelplanken (afb. 33) messcheeden en dergelijke [41]) — meer nog tot de volks- en boerenkunst, de alom uitgeoefende huisvlijt, dan tot het eigenlijke schrijnwerkersbedrijf.

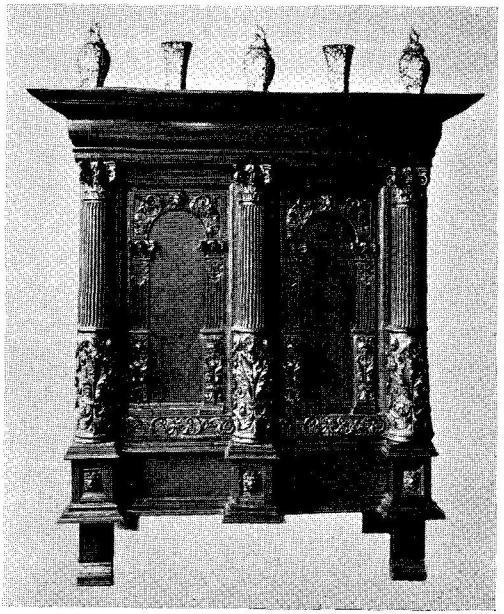

afb. 32. Friesche keeft, 17e eeuw.

Van het eind van de 17e eeuw af werden de, zoo sterk door de ornamentboeken van Hans Vredeman de Vries en zijn zoon Paul beïnvloedde, oudvaderlandsche kamerbetimmeringen en renaissance-meubels [42]) verdrongen door de van over de grenzen geïmporteerde modes (Lodewijk XIV, Queen Anne, Lodewijk XV en XVI stijlen).

Een advertentie in de Leeuwarder Courant van 1753 (no. 67) laat ons dat duidelijk zien. Johannes Zijlstra „Meester Cabinetmaker" adverteert daar „dat hij verhuisd is van het huis naast het Oude Vergulden Hoofd nevens de Waag naar den Overkant naar het huis de Tooren van Babel bij de Lange Pijp" (zie voor het uithangteeken van dit huis afb. 34), waar hij voor civiele prijs te koop biedt „allerhande zoorten Cabinetten, zoo Noteboomen als Olyven, kisten en pulpitums of comptoiren".

Ook van de t e x t i e l - b e w e r k e r s weten wij zoo goed als niets ofschoon

afb. 33. Friesche mangelplanken, rechts van 1567, links van 1665.

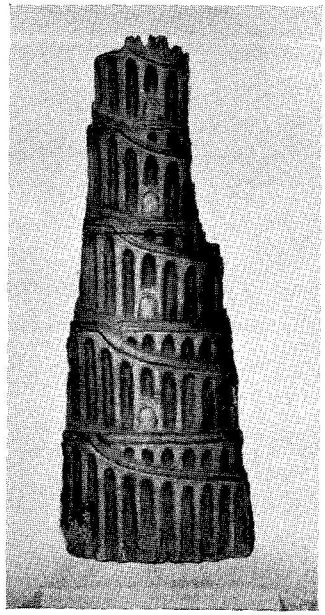

afb. 34. „de Tooren van Babel".

Typisch is in dit, wellicht 18e eeuwsche, uithangbord, de traditioneele vorm van den Toren van Babel, die zeker tot 16e eeuwsche en waarschijnlijk wel tot veel vroegere voorbeelden uit het Oosten teruggaat.

natuurlijk vaststaat, dat hier textiel-bedrijven van oudsher gevestigd waren. Wat hiervan in onze Musea bewaard gebleven is (kleedingstukken, letterlappen enz.) wijst zeker deels ook op import, deels op vrouwenhandwerk, dus op huisvlijt. Een interessante tentoonstelling van deze, speciaal door vrouwen beoefende, kunstnijverheid is gehouden in het Friesch Museum in 1922. De van deze kanttentoonstelling op deskundige wijze samengestelde catalogus geeft een overzicht van wat hier in ouden tijd is gebruikt en gemaakt.

De bij deze afdeeling behoorende stop- en letterlappen, dikwijls door meisjes op zeer jeugdigen leeftijd bewerkt en waaraan soms meerdere

jaren aaneen werd gearbeid waren de gildeproeven van de oude huisvrouwen. Een exemplaar uit mijne verzameling van meer dan 100 stuks beeld ik hierbij af. (Afb. 35).
Dat er echter naast de gewone linnenwevers ook kunstnijveren in speciale textielbedrijven hier werkzaam waren, bleek ook weer uit de advertentiekolommen van de Leeuwarder Courant, waar een zekere Poppe Harmens Valderpoort als Meester Servetweever op het Oldehoofster Kerkhof wordt genoemd [43]) en J. Bosch zich noemt „Fabriquer in fluweel, zijde stoffen, trype en plusen" [44]). Laatstgenoemde wist zich blijkbaar te verbeteren daar hij zijn bedrijf verplaatste van de Breedstraat naar de Sint Jacobsstraat, hoek Klokstraat, waar hij tevens de goederen behoorende tot de z.g.n. Fransche winkel, als wayers, pluimen enz. ten verkoop had.
Het Friesch Museum is in het bezit van de staalboeken van de Leeuwarder z.g.n. lakenkoopersfirma S. & Z. Sybouts, van 1742 af, die ons nog een goed overzicht geven van den rijkdom der kleedingstoffen, die in de 18e eeuw hier in gebruik waren.

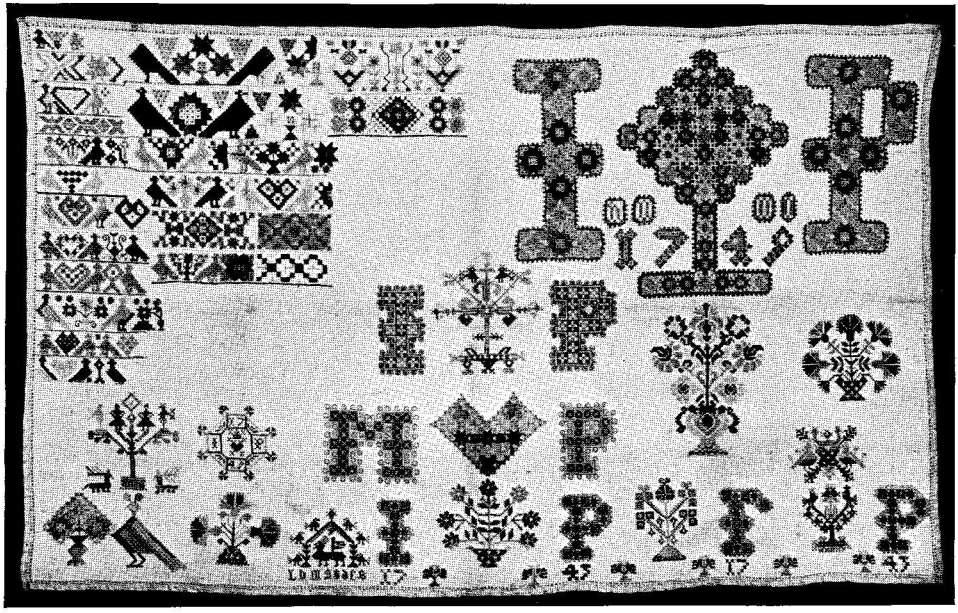

afb. 35. Friesche letterlap 1743–1749.

Verwant aan de textielbedrijven waren de „katoendrukkerijen en blauwververijen".
In de 18e eeuw valt de groote import van bonte gebatikte en gedrukte katoen-stoffen, de sitsen, door de Oost-Indische Compagnie, vooral op de kust van Coromandel, de Oostkust van Voor-Indië opgekocht. Deze import, voor de kleederdrachten in Friesland van veel belang, prikkelde in Europa ook tot navolging en vele doeken en andere kleedingstukken nog wel als Friesch bont bekend zullen hier in kleuren bedrukt zijn geweest.
Dergelijke bedrijven vond ik o.a. nog vermeld te Sneek buiten de Ooster-

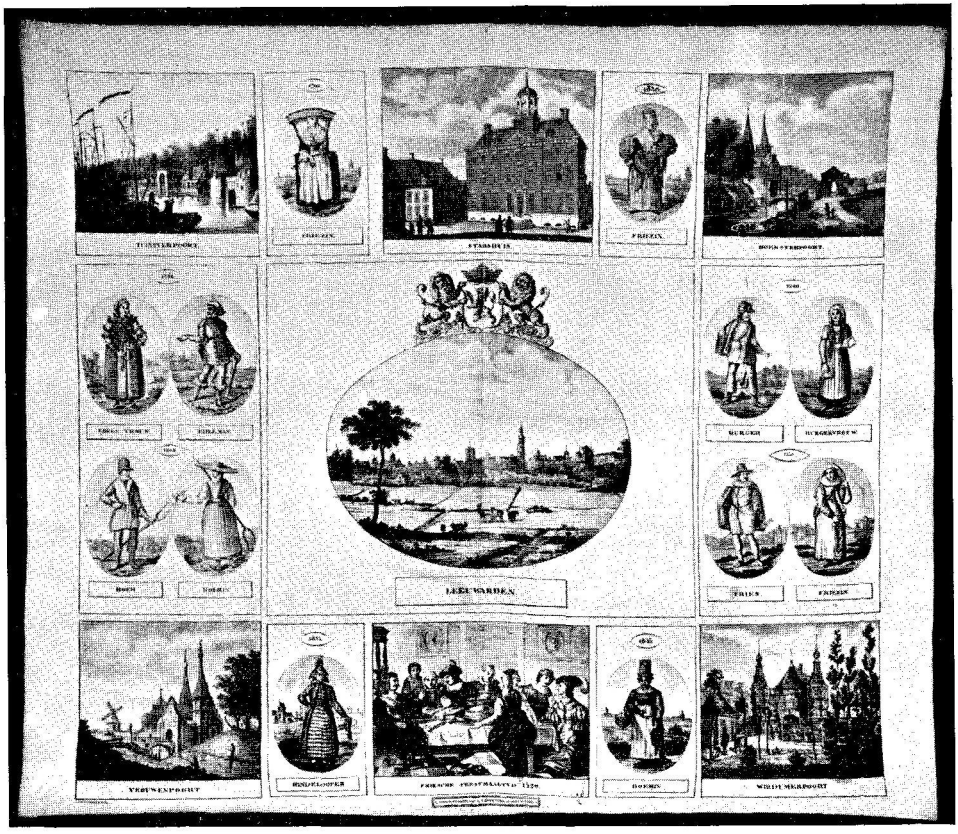

afb. 36 Friesche katoen-druk 1835.

poort van de firma Sprikker en Vogelzang [45] en te Franeker van Lunter en Co [46]).
De in 1835 vermelde Friesche katoenfabriek onder Huizum opgericht door A. J. Bruinsma zal wellicht de laatste vertegenwoordiger van dezen tak van nijverheid zijn geweest.
De z.g.n. Friesche doek, bedrukt met stadsgezichten uit Leeuwarden en oude en nieuwe Friesche kleederdrachten, is een product uit deze fabriek. (Afb. 36)

Ook van de kunstnijveren, die zorgden voor de wandbekleeding in de oude Leeuwarder huizen (goudleer, gobelin, damast, zijde, schilderwerk, alles sedert het laatst van de 18e eeuw geheel verdrongen door de zooveel goedkoopere papieren behangsels) is heel wat te zeggen, zooals uit het artikel van Dr. A. Wassenbergh over de decoratieschilders der 18e eeuw in Leeuwarden kan blijken.

Dat de uit oude Leeuwarder inboedels verzamelde geslepen drinkglazen en geslepen spiegels voor een deel althans hier versierd werden bleek mij uit advertenties van een zekere Frans Kerner, die omstreeks 1763 in zijn huis op den hoek van de Sint Jacobsstraat een glasslijperij had, waar hij o.a. wapens (afb. 37), letters en figuren op glazen sleep [47]) en van L. R. Lojenga spiegelmaker in de Witte Beer, tusschen de Kettingbrug en de Lange Pijp, die spiegels en spiegelblakers maakte [48]).
De drinkglazen zelf, die Kerner versierde waren echter zonder uitzondering import. Het door mij in Friesche boedels gevonden glaswerk toch was blijkbaar steeds hier ingevoerd deels uit Holland, deels uit België, Bohemen, Engeland of Ierland. Zestiende eeuwsche fragmenten van vleugelglazen e.d. hier uit den bodem te voorschijn gekomen wijzen voor deze vroege tijden ook op import uit Venetië.
De eenige Friesche glasfabriek, die in het laatst van de 18e eeuw te Makkum werkte en eigen was aan S. van Sloterdyck maakte slechts wijn-, kelder- en andere soorten flesschen, broeiklokken en dergelijke, doch geen sier- en kunstproducten.

Natuurlijk is het niet uitgesloten dat er te Leeuwarden nog kunstambachten beoefend zijn, die ik over het hoofd heb gezien [49]).
Eén bedrijf is er echter nog, dat ik met voorbedachten rade achterwege

heb gelaten omdat een korte omschrijving ervan alleen reeds meer ruimte zou vragen dan waarover ik in dit Gedenkboek kon beschikken. Ik bedoel dat van de kunstnijveren, die het boek verzorgden en versierden, de boekdrukkers en de boekbinders.

Van de eersten is reeds eene beschrijving gegeven door W. Eekhoff [50]), terwijl in de geschriften van Dr. Wumkes vele afbeeldingen en verspreide gegevens hierover te vinden zijn.

Een geschiedenis over dit onderwerp, waarbij vooral wordt gehuldigd de aesthetische waarde van het boek, zooals dat in Friesland, speciaal te Leeuwarden en Franeker [51]) van de 16e eeuw af en gedurende de 17e en 18e eeuw werd gedrukt en uitgegeven, zou zeker wel de moeite loonen. De Leeuwarder bibliotheken kunnen volop de stof daartoe leveren. Een speciale en veel tijd eischende bestudeering van de door deze kunstnijveren gedrukte boeken en de door hen gebruikte lettertypen, sierletters, vignetten, kopergravures, houtsneden en andere boekversieringen zal echter aan het schrijven van een dergelijke geschiedenis moeten voorafgaan.

Ik meen dit gevoeglijk aan iemand, die voor de bestudeering hiervan, meer tijd heeft en die meer deskundig op dit gebied is, te kunnen overlaten.

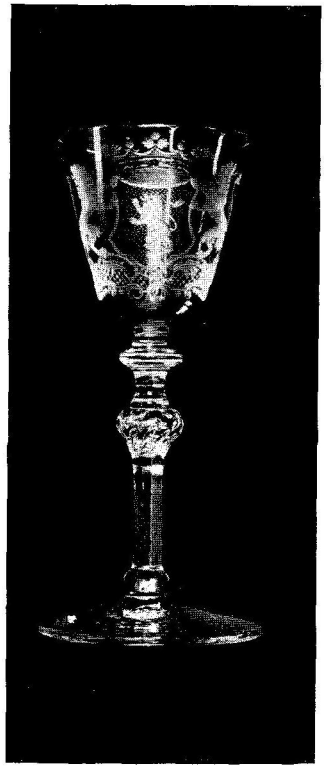

afb. 37. Achttiende eeuwsch drinkglas met het Wapen van Leeuwarden

Na den bloeitijd, die de kunstambachten hier speciaal in de 17e eeuw en in het begin van de 18e eeuw hebben beleefd, kwam het verval, dat vooral in de 19e eeuw, met zijn vele uitvindingen en nieuwe technieken hand over hand is toegenomen en dat in onze 20e eeuw heeft geleid tot een nagenoeg geheel verdwijnen van het oude kunstambacht.

NANNE OTTEMA.